

Μνήμων

Τομ. 28, 2007

**Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια
συγκριτική προσέγγιση**

MATΘΑΙΟΥ ΣΟΦΙΑ

<https://doi.org/10.12681/mnimon.78>

Copyright © 2007

To cite this article:

MATΘΑΙΟΥ, Σ. (2011). Στ. Α. Κουμανούδης – Άλ. Ρ. Ραγκαβής. Μια συγκριτική προσέγγιση. *Μνήμων*, 28, 169-208.
doi:<https://doi.org/10.12681/mnimon.78>

ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ

ΣΤ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ – ΑΛ. Ρ. ΡΑΓΚΑΒΗΣ
ΜΙΑ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Μελετώντας την προσωπικότητα του Στεφάνου Α. Κουμανούδη (1818-1899),¹ κατέληξα στη διαπίστωση ότι πίστευε σέ ένα σύστημα προτεραιοτήτων, ως προς την οικοδόμηση των θεσμών του νεοσύστατου κράτους. Στην προσπάθειά μου να έρμηνεύσω αυτές τις πεποιθήσεις, διασταυρώθηκα με πολλούς λογίους της εποχής· ένας από αυτούς, ο Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892), σέ κάποιες περιστάσεις εξέφρασε την «άλλη» άποψη. Οί δύο λόγιοι, οί όποιοι έχουν χαρακτηριστεί «έπίγονοι του διαφωτισμού» ο ένας, με κριτήριο την αντιπαλότητα προς τό ιστορικό σχήμα του Κ. Παπαρρηγόπουλου, και «ρομαντικός» ο άλλος, με κριτήριο τή λογοτεχνική του παραγωγή, προσδιορίζονταν από κάποια κοινά χαρακτηριστικά· καθόρισαν τίς τύχες της Αρχαιολογικής Έταιρείας (ΑΕ) υπό τήν ιδιότητα του Γενικού Γραμματέως, ο Ραγκαβής από τήν ίδρυσή της τό 1837 ως τό 1851 και ο Κουμανούδης από τό 1859 ως τό 1894. Συνυπῆρξαν στο Πανεπιστήμιο, ως καθηγητής της Αρχαιολογίας ο Ραγκαβής (1844-1867), και της Λατινικής Φιλολογίας ο Κουμανούδης (1845-1886), ενώ συγκαταλέγονται στους πρώτους που συστηματικά και με έπιστημονικούς όρους υπηρέτησαν τήν Αρχαιολογία, ή όποία άκριβώς στα χρόνια τους είχε αρχίσει να συγκροτείται ως έπιστήμη κατακτώντας τήν αυτόνομία της από τήν κλασική φιλολογία.² Έτερόχθονες και οί δύο, τέλος, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά τίς σπουδές τους στη Γερμανία, ο Ραγκαβής τό 1829 και ο Κουμανούδης τό 1845.

1 Ήταν τό αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής: Στέφανος Άθανασίου Κουμανούδης (1818-1899). Όψεις του βίου και της πολιτείας του, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2004.

2. Η νέα αντίληψη της μελέτης του έλληνικού κλασικού παρελθόντος που ονομάστηκε *Altertumswissenschaft* συνδεόμενη με τή νέα μέθοδο μελέτης της ιστορίας, τόν Ιστορισμό ή Θετικισμό, καλλιεργήθηκε στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου και οδήγησε στην απόσπαση από τήν εύρεία έπιστήμη της κλασικής φιλολογίας δύο επιμέρους ειδικών έπιστημών, της Αρχαίας Ιστορίας και της Αρχαιολογίας. Βλ. U. von Wilamowitz-Möllendorf, *History of the Classical Scholarship*, Duckworth London 1982, σ. X· Hans-Joachim Gehrke, «Ανα-

Ἡ ἀρχαιολατρία καὶ ὁ ἑτεροχθονισμός, ὡς γενικὲς κατηγορίες, δὲν προσδιορίζουν μὲ πληρότητα τὶς δύο προσωπικότητες. Ἡ συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτιζαν στὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ νέου κράτους, χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν λογίων τῆς γενιᾶς τους, οἱ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις τους ὡς πρὸς τὴ στρατηγικὴ διαμόρφωση τῶν θεσμῶν του, καθὼς καὶ ἡ διαφορετικὴ κοινωνικὴ συνείδηση ποὺ ἐξέφραζαν, εἶναι στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν μόνον μέσα ἀπὸ μιὰ συγκριτικὴ προσέγγιση.³ Δεδομένης τῆς σημασίας τῶν προσώπων στὴ συγκρότηση τοῦ νεοσύστατου κράτους, μιὰ τέτοια προσέγγιση μπορεῖ νὰ φωτίσει περισσότερο τὴν κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐξεταζόμενες προσωπικότητες, νὰ διαπιστώσει ἀποχρώσεις τῆς σκέψης τους, καὶ νὰ ἀναδείξει, ἐν τέλει, διακρίσεις ἄλλου τύπου, χρήσιμες γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα.

Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία

Οἱ δύο λόγιοι σφράγισαν τὴ μεταλλαγή τῆς ΑΕ ἀπὸ ἓνα σύλλογο ἰδιωτῶν ἀρχαιολατρῶν στὸν βασικὸ θεσμὸ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες, ἀποδίδοντάς της διαφορετικὸ χαρακτήρα ὁ καθένας. Κυρίαρχο πρόσωπο τῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ 1837, ὁ Ραγκαβῆς δημιούργησε τὸ 1848 τὸν Ἀρχαιολογικὸ Σύλλογο ὡς ἐπιστημονικὸ πυρῆνα της, μὲ τὴ φιλοδοξία νὰ ἀποτελέσει τὸ ἐφαλτήριο γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα.⁴ Ὅπως σημείωνε στὴν ἐπιστολὴ τῆς παραίτησής του ἀργότερα, «σκοπὸς τοῦ Συλλόγου ἦτο νὰ ὑπάρξῃ σῶμα ἀνδρῶν ἡ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἡ περὶ τὴν ἀρχαίαν καὶ μέσην ἱστορίαν ἀσχολουμένων, οἵτινες νὰ συντρέχωσι τὴν Ἐταιρείαν διὰ τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ ἐκδίδωσιν ὑπομνήματα».⁵

Οἱ διαδοχικὲς ἐκλογὲς τῶν μελῶν τοῦ Συλλόγου ἀνέτρεψαν τὸν ὑφιστάμενο συσχετισμὸ δυνάμεων καὶ ὁδήγησαν τὸν Ραγκαβῆ στὴν παραίτηση, ἀναδεικνύον-

ζητώντας τὴ χώρα τῶν Ἑλλήνων: Ἐπιστημονικὰ ταξίδια καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ἱστορίας στὸν 19ο αἰώνα», Εὐάγγελος Χρυσός (ἐπιμ.), *Ἐνας κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστήμη κατὰ τὸν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1996, σ. 68.

3. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὕλικό τῶν πηγῶν εἶναι ἄνισο· τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ραγκαβῆ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ τοῦ Κουμανούδη, παρὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐγγράφων ποὺ περιλαμβάνει, εἶναι ἰδιαίτερα «μελετημένο», ὡς πρὸς τὴ συγκρότησή του, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο εἴτε ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους του, καὶ ἐπομένως λιγότερο «γενναϊόδωρο» στὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει.

4. Γιὰ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1848 βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἀθήνα 1879, σ. 30-38. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ΑΕ βλ. ἐπίσης Παναγιώτης Καββαδίας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, Ἀθήνα 1900· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων της, 1837-1987*, Ἀθήνα 1987 καὶ τοῦ ἰδίου «Ἰδεογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* 1987, παράρτημα.

5. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 42.

τας μία νέα ήγετική ομάδα, στην οποία κυρίαρχο πρόσωπο ήταν ο Κουμανούδης.⁶ Τα πρώτα πρόσωπα που θα αποτελούσαν τον πυρήνα του Συλλόγου προέκυψαν από μία Γενική Συνέλευση, στην οποία υπερίσχυσε η ομάδα που είχε συσπειρωθεί γύρω από τον Γεώργιο Γλαράκη.⁷ Τα μέλη που αποδεχόταν ο Ραγκαβής ήταν οι Σκαρλάτος Βυζάντιος, Ι. Ρίζος Νερουλός και Κωνσταντίνος Φρεαρίτης, άνθρωποι του κύκλου του, πιθανώς και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος και ο Κυριακός Πιττάκης, αλλά για όρισμένα από τα υπόλοιπα, τον Γεώργιο Κ. Τυπάλδο, τον Γεώργιο Γλαράκη, τον Eduart Schaubert και τον Ιωάννη Κοκκώνη, φαίνεται πως είχε έξ αρχής αντιρρήσεις.⁸ Η επόμενη διεύρυνση του Συλλόγου περιελάμβανε τους Νεόφυτο Βάμβα, Κωνσταντίνο Σχινᾶ, Ιωάννη Βούρο, Εαβέριο Λάνδερερ, Βερνάρδο Ρέζερ και Ανδρέα Μάμουκα, παλαιά μέλη της Έταιρείας, από τους οποίους απολύτως δική του επιλογή φαίνεται πως ήταν μόνον ο Σχινᾶς.⁹

Η πλήρης ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων επήλθε στη συνεδρίαση της 6ης Ιανουαρίου 1851, όταν εξελέγησαν οι γιατροί Γεώργιος Πρινάρης και Σοφοκλής Οικονόμος, ο νομικός Γεώργιος Καραμάνος, καθώς και οι «νέοι», συμφοιτητές στη Γερμανία, Κουμανούδης, Ηρακλής Μητσόπουλος, Δημήτριος Χαραμής και Παναγιώτης Ευστρατιάδης. Στην περιγραφή των γεγονότων ο Π. Καββαδίας αναφέρεται ιδιαίτερα σε αυτήν τη συνεδρίαση μιλώντας για τις «έριδες» που δημιουργήθηκαν, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ραγκαβής υπέβαλε την παραίτησή του στις 9 Ιανουαρίου. Στην αμέσως επόμενη συνεδρίαση, στις 25 Ιανουαρίου, συζητήθηκε το θέμα να παρακληθεί ο Ραγκαβής να ανακαλέσει την παραίτησή του, πρόταση η οποία απερρίφθη με πλειοψηφία 11-5. Στην πλειοψηφία ανήκαν οι Πρινάρης και Βάμβας, ενώ στη συνεδρίαση του Ιουλίου, μετά από πρόταση του Πιττάκη, αποφασίσθηκε η δημοσίευση της πα-

6. Για την έγγραφη του Κουμανούδη στην ΑΕ βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας*, Αθήνα 1999, σ. 69-71. Για τις διαδοχικές εκλογές και γενικά τα γεγονότα που ακολουθούν ή πιο αναλυτική πηγή είναι ο Π. Καββαδίας, *ό.π.*, σ. 28-43.

7. Οι δύο υποψήφιοι πρόεδροι Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός και Γ. Γλαράκης σχεδόν ισοψήφισαν (έλαβαν 12 και 13 ψήφους αντιστοίχως). Για τον Γλαράκη ο Ραγκαβής σημειώνει ότι ήταν «άνηρ λόγιος μέν, ἀλλ' ἥμιστα ειδικός, και τὸν σκοπὸν τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς Ἑταιρείας οὐδόλως ἐνόησας». Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, (φωτοτυπική ανατύπωση της πρώτης έκδοσης [1894-1930], πρόλογος Τάκης Καγιαλῆς, εὑρετήρια Ἀγγλικὴ Λοῦδη), τ. Β', Αθήνα 1999, σ. 159.

8. Ο Ραγκαβής αναφέρει και «κομματικούς λόγους», οι οποίοι ανέδειξαν τα πρώτα μέλη του Συλλόγου. Βλ. *ό.π.*, σ. 411.

9. Από τη δυσaráσκεια που εκφράζει για την εκλογή ενός Γερμανού φαρμακοποιού συμπεραίνουμε ότι τον ἐνόχλησε ἐπίσης ἡ ἐκλογή και ἄλλων γιατρῶν ἢ φαρμακοποιῶν, ὅπως ἦσαν οἱ Βούρος, Λάνδερερ και Ρέζερ, ἐνῶ κατηγορεῖ τὸν Μάμουκα για ἀνάρμοστη ὡς πρὸς τὸν κανονισμό συμπεριφορά. Βλ. *ό.π.*, σ. 159, 272-273.

ραίτησης στις ξένες εφημερίδες.¹⁰ Λίγο αργότερα ακολούθησαν οι παραιτήσεις του Σκαρλάτου Βυζάντιου στην αρχή, και στη συνέχεια των Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου, Σπυρίδωνος Σκούφου και Παναγιώτη Σούτσου, οι οποίες σχετίζονται με την απομάκρυνση του Ραγκαβή από την ΑΕ.¹¹ Την ίδια περίπου εποχή γίνονταν συντελῆ μέλη τῆς Ἑταιρείας οἱ Εὐθύμιος Καστόρχης καὶ Βασίλειος Οἰκονομίδης, δύο πρόσωπα πού ἀνῆκαν στὴν ομάδα τῶν συμφοιτητῶν τοῦ Κουμανούδη στὴ Γερμανία,¹² ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος θὰ συμπορευθεῖ γιὰ χρόνια μετὰ αὐτὸν στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ.

Περιγράφοντας τὰ γεγονότα μετὰ ἀπὸ χρόνια, ὁ Ραγκαβῆς σχολίαζε τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνωριμότητα τότε τοῦ Εὐστρατιάδη ὡς ἐξῆς: «νέος εὐδοκίμως μὲν σπουδάσας ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλ' ὅστις δὲν εἶχεν εἰσέτι τὰ ἐπιστημονικὰ πρόσόντα τὰ κατὰ τὸν κανονισμὸν ἀπαιτούμενα, ἵνα καταλάβῃ θέσιν ἐν τῷ συλλόγῳ, ὅτε ὁ Ἀσώπιος καὶ ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἦσαν ἀποκεκλεισμένοι».¹³ Τὰ παραπάνω σχόλια θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται καὶ στὸν Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος τὴν ἐποχὴ ἐκείνη δὲν εἶχε δείξει ἀκόμη τίς ἐπιστημονικὲς ἀρχαιολογικὲς του ικανότητες. Ὡς ἐκτακτὸς καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας, εἶχε δημοσιεύσει ἐπωνύμως μελέτες ἀναφερόμενες μόνον σὲ αὐτὸν τὸν τομέα, ἐνῶ κατὰ τὰ ἄλλα οἱ δημόσιες παρεμβάσεις του ἦσαν ἀνώνυμες καὶ ποικίλες, κυρίως κοινωνικο-πολιτικὲς, μετὰ μόνη ἐξαίρεση τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη.¹⁴ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, σὲ μιὰ ἀποτίμηση τῶν γεγονότων τὸ 1858 ὁ Κουμανούδης ἀπέδιδε εὐθύνες γιὰ τὴν ἀδράνεια τῆς Ἑταιρείας μετὰ τὸ 1854 στοὺς «ιατροὺς, νομικοὺς καὶ πολιτικῶς πολυασχόλους», πού «ᾗτον βέβαια καὶ οἱ πρὸ ἐτῶν προεδρεύοντες καὶ γραμματεύοντες καὶ ἐφορεύοντες»,¹⁵ ὑπαινισσόμενος καὶ τὸν Ραγκαβῆ, τοῦ ὁποῖου τὴ συνεισφορὰ δὲν προέβαλλε ἐξάλλου σὲ κανένα ἀπὸ τὰ

10. Γιὰ τὴ διάσταση μετὰ τὸν Πιττάκη, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἐπηρέασε σὲ κάποιο βαθμὸ τὴ ροὴ τῶν γεγονότων, βλ. παρακάτω.

11. Ἐκτὸς τῶν Σκ. Βυζαντίου καὶ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ὁ Σκούφος καὶ ὁ Σούτσος ἦσαν ἐπίσης ἄνθρωποι τοῦ περιβάλλοντός του. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., *passim*.

12. Γιὰ τίς παραιτήσεις καὶ τίς ἐγγραφές βλ. τὸ Μητρώον τῶν μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας). Γιὰ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο εἰδικὰ βλ. Π. Καββαδίας, ὁ.π., σ. 43.

13. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 274.

14. Οἱ συμβολές στὴ λατινικὴ φιλολογία ἦσαν οἱ ἐξῆς: «Μελέτη περὶ Ὁρατίου», ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 14-8-1848· «Περὶ φιλολογίας ἐν γένει καὶ ἰδίως τῆς Λατινικῆς», *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 7-8 (31 Μαρτίου 1849), 230-247· «Λατινικὴ φιλολογία [ἐπίκρισις μεταφράσεως Σαλλουστιίου]», *Φιλολογικὸς Συνέκδημος*, 3-4 (Ἰανουάριος 1849), 112-117. Γιὰ τίς ἀνώνυμες παρεμβάσεις, τὰ ἀποκόμματα τῶν ὁποίων σώζονται στὸ ἀρχεῖο τοῦ βλ. Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίνους. Ἐνα ποιητικὸ τεκμήριο αὐτολογικῆς*, τ. Β', Ἀθήνα 2005, σ. 365-368. Γιὰ τὴν ὑπόθεση Σιμωνίδη βλ. σημ. 126.

15. Ἀνυπόγραφο ἄρθρο σὲ ἄγνωστο ἔντυπο τοῦ 1858. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 55. Οἱ φάκελοι μετὰ ἀραβικὴ ἀρίθμηση πού ἀκολουθοῦν ἀνήκουν στὸ Ἀρχεῖο Κου-

τρία άρθρα που δημοσίευσε για το θέμα.¹⁶ Η προσπάθεια, τέλος, το 1858 του Κουμανούδη με τη σύμπραξη των Ηλία Σταθόπουλου και Ιωάννη Παπαδάκη να ιδρύσουν Έταιρεία με σκοπό «τὴν σύστασιν Μουσείου»¹⁷ απέτυχε, ἐξ αἰτίας τῆς υπόδειξης τοῦ Ραγκαβῆ στὸν ἀρμόδιο Ὑπουργὸ Παιδείας, Χαράλαμπο Χριστόπουλο, νὰ ἐπανενεργοποιήσει τὴν ΑΕ.¹⁸

Ἡ ἀλλαγὴ τῶν προσώπων στὴν ἡγεσία τῆς ΑΕ σήμανε καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν προσανατολισμῶν της. Θεωρώντας ἀνέφικτο, πρὸς τὸ παρόν, τὸν ἐπιστημονικὸ στόχο ποὺ εἶχε θέσει ὁ Ραγκαβῆς, ὁ Κουμανούδης ἐβλεπε πιο πρακτικὰ τὸν ρόλο της· πρωταρχικὴ μέριμνα τῆς ΑΕ ἔγινε ἡ ἀποκάλυψη καὶ ἡ διάσωση τῶν μνημείων, ἡ καταγραφὴ καὶ ἡ τακτοποίησή τους σὲ μουσεῖο, καθὼς καὶ ἡ ταχεῖα κοινοποίησή τους στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα, ἀφοῦ «τῆς δόξης τῆς ἀκαδημαϊκῆς τὴν ὄρεξιν [...] δύναται ἡ νῦν γενεὰ ἐπὶ ὀλίγον ἔτι νὰ καταστείλῃ ἐν τῇ ψυχῇ της καὶ νὰ τρέψῃ τὰς δυνάμεις της ἐπὶ τὰ ἐφικτότερα καὶ τὰ λυσιτελέστερα».¹⁹ Ὅπως σημείωνε ἀργότερα ἐπιγραμματικὰ ὁ Καστόρχης, «ἐγκαταλιπόντες λοιπὸν τὴν ποίησιν κατῆλθον εἰς τὸν πεζὸν λόγον κατὰ πᾶσαν τὴν ἔννοιαν τῶν λέξεων».²⁰ Καλύπτοντας ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν κρατικὴ ἀνεπάρκεια στὸ θέμα, ἡ Έταιρεία σχεδὸν ὑποκατέστησε τὴν κρατικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Μὲ τὸν ὀργανισμὸ τοῦ 1862, ὁ Κουμανούδης καθόρισε τὶς ἀρχές καὶ τοὺς στόχους της, μεταξὺ τῶν ὁποίων περιελάμβανε καὶ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία στὴν ἐπιστημονικὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων,²¹ ἀναγνωρίζοντας ἔτσι τὴν ἀδυναμία ἀκόμη τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναλάβουν κατ' ἀποκλειστικότητα αὐτὸ τὸ ἔργο.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Ραγκαβῆς, μετὰ τὴν ἀποχώρησή καὶ τὴν ἀποτυχία τοῦ φιλόδοξου ἐγχειρήματός του, ἀναγνώριζε στὴν Έταιρεία μόνον τὸν ρόλο ἐνὸς ἰδιωτικοῦ συλλόγου ἀρχαιολατρῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἐνίσχυαν μὲ τὶς συνδρομές τους τὴν κρατικὴ ὑπηρεσία διάσωσης τῶν ἀρχαιοτήτων. Τὴν ἴδια ἀντίληψη ἀντανάκλα καὶ ἡ δυσαρέσκεια ποὺ εἶχε ἐκφράσει γιὰ τὴ μεταβολὴ τῶν στόχων τῆς *Φιλεκπαιδευτικῆς Ἐταιρείας*, ὅταν αὐτὴ ἀποφάσισε νὰ ιδρύσει Ἐκπαιδευτῆριο

μανούδη στὴν ΕΒΕ. Γιὰ τὸ τμῆμα τοῦ Ἀρχείου ποὺ ἀπόκειται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Έταιρεία σημειώνεται ἡ σχετικὴ ἐνδειξη.

16. Στὰ δύο δὲν τὸν ἀναφέρει καθόλου (ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*, 3-8-1858 καὶ τὸ ἄρθρο ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω) καὶ στὸ τρίτο τὸν ἀναφέρει μαζὶ μὲ τοὺς Πιττάκη καὶ Εὐστρατιάδη γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ δοκίμια ποὺ εἶχε ἐκφωνήσει κατὰ τὶς συνελεύσεις τῆς Ἐταιρείας (ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 1-1-1857. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 46).

17. Ἰάκωβος Χ. Δραγάτσης, «Πῶς ἰδρύθη τὸ Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον», ἐφημ. *Πρωτεύουσα*, 21-3-1922· *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1929*, σ. 32-33· Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 46-49.

18. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 384, 410-411.

19. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 56.

20. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 51.

21. Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 56-57.

θηλέων, ἐγκαταλείποντας τὸν ρόλο τοῦ ὑποστηρικτῆ τοῦ δημοσίου ταμείου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ποὺ ἔπαιζε στὴν ἀρχή.²²

Ἀρκετὲς φορές, λοιπόν, κατὰ τὸ διάστημα τῆς γραμματείας τοῦ Κουμανούδη διαφώνησε μὲ τὴ στάση τῆς Ἑταιρείας σὲ διάφορα θέματα. Τὸ ζήτημα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας ποὺ ἀνέλαβε ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρά. Ὁ Κουμανούδης καὶ ἡ ΑΕ ἐξέφρασαν ἀπὸ τὴν ἀρχή, τὸ 1873, τὴν ἀντίθεσή τους σὲ ἐνδεχόμενη ἀνάθεση τῶν ἀνασκαφῶν ἐπισήμως στὴ γερμανικὴ κυβέρνησις, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὰ ζητήματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀπὸ ὁποιοδήποτε στὴν Ἑλλάδα ρυθμίζονταν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν ὑφιστάμενο ἀρχαιολογικὸ νόμο. Μία τέτοια σύμβαση θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησις, ἀφοῦ ἦταν πολὺ πιθανὸ ὅτι καὶ ἄλλες ξένες χῶρες θὰ διεκδικοῦσαν τὴν ἀνάληψη ἀνασκαφῶν μὲ παρόμοιους προνομιακοὺς ὅρους.²³ Ἡ Ἑταιρεία ὑπενθύμισε τὴν ἐπιστημονικὴ ἐλευθερίαν ποὺ παρεῖχε ὁ κανονισμὸς τῆς, γεγονὸς ποὺ εἶχε ἐπιτρέψει ἤδη σὲ πολλοὺς ξένους ἐπιστήμονες νὰ διεξαγάγουν ἀνασκαφὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ δημοσιεύσουν τὰ εὐρήματα,²⁴ ἐνῶ ἐξέφρασε πολλὰς ἀντιρρήσεις, χωρὶς ἀποτέλεσμα, γιὰ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης ποὺ ἐπέβαλλε τὴ δωρεὰ ὀρισμένων ἀπὸ τὰ «διπλὰ ἢ τριπλὰ» ἀρχαῖα ποὺ θὰ ἀνευρίσκονταν στὴν ἀνασκαφή.²⁵

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὡς Πρεσβευτῆς στὸ Βερολίνο, τήρησε ἄλλη στάση ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γερμανικῆς σύμβασης, τὴν ὁποία προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ προωθήσει.²⁶ Ἡ ὑπόθεση ἀποτελοῦσε κατὰ τὴ γνώμη του μιὰ εὐκαιρία προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν συμφερόντων στὴ διεθνῇ διπλωματικὴ σκηνή: ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας «πρῶτη πάλιν ἐξῆψε σπινθηρὰς φιλελληνισμοῦ ἐν Γερμανίᾳ, παραχθεῖσα ἐκ τῆς φιλελληνικῆς διαθέσεως τοῦ διαδόχου τοῦ Πρω-

22. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 25-27.

23. Ἡ ἀπαίτηση ἀργότερα τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης νὰ ἀναλάβει τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν μὲ σύμβαση ἦταν ἡ ἔμπρακτὴ ἐπιβεβαίωσις ἐκείνων τῶν προβλέψεων. Βλ. Δέσποινα Σκορδᾶ, «Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Δελφῶν καὶ οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι (1863-1881)» στὴν ἐκδόσις τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς καὶ τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν, *Δελφοί. Ἀναζητῶντας τὸ χαμένο Τερό*, Ἀθήνα 1992, σ. 61-71 καὶ Φώτης Ντάσιος, «Ἡ περιπέτεια τῆς σύμβασης ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς (1881-1891)», ὁ.π., σ. 127-141.

24. Εὐθ. Καστόρχης, *Ιστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 81-82.

25. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13, 14. Χρειάστηκε νὰ ψηφισθεῖ εἰδικὸς νόμος γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ σχετικοῦ ὅρου τῆς σύμβασης. Βλ. Φώτης Ντάσιος, ὁ.π., σ. 131. Ὁ Κουμανούδης ἀρνήθηκε νὰ παραστεῖ ὡς Γραμματέας τῆς ΑΕ στὴ διακογὴ τῶν ἀρχαίων, ἐπικαλούμενος λόγους ἀρχῆς στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ὑπουργό. Βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 159.

26. Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὸ ζήτημα ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ 1853, ὅταν ὁ Ludwig Ross εἶχε προτείνει νὰ γίνῃ ἀνασκαφὴ στὴν Ὀλυμπία μὲ ὑπεύθυνον τὸν Ραγκαβῆ καὶ μὲ χρήματα προερχόμενα ἀπὸ ἔρανο στὴ Γερμανία, προσπάθεια ποὺ εἶχε ἀποτύχει. Βλ. Ἀθανάσιος Καλπαζῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα στὴν κατασκευὴ τῆς εἰκόνας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας», *Εὐάγγελος Χρυσός* (ἐπιμ.), *Ἐνας κόσμος γεννιέται*, ὁ.π., σ. 49.

σικοῦ θρόνου». ²⁷ Ὁ Παγκαβῆς ἔγραφε χαρακτηριστικά πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο τὸν Νοέμβριο τοῦ 1875: «Ἡ ἀπόφασις τῆς Πρωσίας εἶναι, τὸ ἐπαναλαμβάνω, εὐεργεσία τοῦ Κράτους πρὸς τὴν Ἑλλάδα, οὐχὶ τόσον διότι ἄνευ ἡμετέρας δαπάνης θέλει πλουτισθῇ ἢ ἐπιστήμη καὶ θέλουσι πλουτισθῇ τὰ ἡμέτερα μουσεῖα, ὅσον διότι εὐρέθη ἐν τῇ καταλληλοτάτῃ ὥρᾳ, καὶ ὅτε μάλιστα ἔχομεν ἀνάγκην αὐτῆς, ἀφορμὴν ἰδιαιτάτης εὐμενείας καὶ ἐνδιαφέροντος τῆς Πρωσίας πρὸς τὴν Ἑλλάδα». ²⁸

Θεώρησε ἀδικαιολόγητη τὴν ἀντίδραση τῆς ΑἸ καὶ ἀπέδωσε στοὺς «ἀρχαιο-ολογοῦντες» πού εἶχαν ἀντιρρήσεις «ἄκριτον πατριωτισμόν», ἀποκλείοντας τὸ κίνητρο τῆς «ζηλοτυπίας». ²⁹ Σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Κουμουνδοῦρο ἀνέφερε ὅτι «ὁ Κουμανοῦδης δὲν ἀγαπᾶται ὑπὸ τῶν Γερμανῶν διὰ τὴν ἄτοπον καὶ ἄκριτον καταφοράν του τῆς εὐεργετικῆς διὰ τὴν Ἑλλάδα συμβάσεως περὶ Ὀλυμπίας», ³⁰ ἐνῶ σὲ ἄλλη ἐξέφραζε ρητὰ τὴν ἀποψή του γιὰ τοὺς ἰθύνοντες τῆς ΑἸ: «Ὡς δὲ πρὸς τὰ καθέκαστα τῆς Συμβάσεως ἐκπλήττομαι ἢ ἀκούω διαιωνιζομένην τὴν γνώμην τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας» ὡς ἂν ἡ Ἑταιρία αὕτη ἦτον τις ἀρχή. Καὶ ἂν ἐν ἡ δὺ μὲλη της ἡξεύρουν νὰ ἐξηγοῦν μίαν ἐπιγραφὴν, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι ἐννοοῦσι καὶ τί εἰσὶ νόμοι καὶ τί συμβάσεις». ³¹

Ὁ Παγκαβῆς, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν Κουμανοῦδη στὴν περιγραφὴ τῶν σχετικῶν γεγονότων στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, ἀντιμετώπιζε τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀπόσταση πού ἐπέβαλλε ἡ πολιτικὴ του ιδιότητα. Ἡ στάση του στὸ ζήτημα τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν», ὅταν ὁ ὅρος τῆς σύμβασης ἔπρεπε νὰ ἐφαρμοσθεῖ, ἦταν πιὸ ἐπιφυλακτικὴ, ὡς πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις τῶν Γερμανῶν, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ, χωρὶς ἐπιφυλάξεις, ὑποστήριξη τῆς σύμβασης· στὴ σχετικὴ ἔκθεση πού ὑπέβαλε στοὺς Γερμανοὺς, ὡς Πρεσβευτῆς τῆς ἐλληνικῆς κυβέρνησης, ὑποστήριζε ὅτι, ἂν ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνασκαφεῖς ἔστω καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ εὐρήματα, θὰ ἐβλαπταν τὴν εἰκόνα πού εἶχαν δημιουργήσει, «διότι τοῦτο θὰ ἡλάττου τὴν δόξαν τῆς εὐγενοῦς αὐτῆς αὐταπαρνήσεως ὅτι ἐδαπάνησεν ὡς πρέπει εἰς ἔθνος πεφωτισμένον, οὐχὶ ἐξ ἰδιοτελείας καὶ πρὸς ὕλικόν πλουτισμόν

27. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ ἀρ. 35. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Παγκαβῆ*, Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, Ἰφιγ. Μποτουροπούλου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1997, σ. 158. Γιὰ τὰ πολιτικὰ-διπλωματικὰ κίνητρα τῆς Γερμανίας βλ. Ἀθανάσιος Καλπαξῆς, «Ἐπιρροὲς τῆς Γαλλογερμανικῆς ἀντιπαράθεσης τοῦ 19ου αἰῶνα», ὁ.π., σ. 51-58.

28. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 174. Παρόμοια ὑποστήριζε καὶ σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀ. Κοντόσταυλο τὸν Μάιο τοῦ 1876. Βλ. Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης, «Ὁ Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβῆς καὶ ἡ Ἡλεία», *Πρακτικὰ τοῦ Ἀ' Συνεδρίου Ἡλειακῶν Σπουδῶν* (Πύργος 23-26 Νοεμβρίου 1978), Ἀθήνα 1980, σ. 95-96.

29. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 150. Πβ. καὶ σ. 99.

30. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 158.

31. Στὸ ἴδιο, σ. 174.

του Μουσείου της, ἀλλ' ὑπὲρ μόνης τῆς ἐπιστήμης». ³² Ὁ ὑπεύθυνος μάλιστα ἀρχαιολόγος Ernst Curtius εἶχε προτείνει στὸν Ραγκαβῆ νὰ δοθεῖ ἓνα ἀρχαῖο ὡς δῶρο στὸν Γερμανὸ αὐτοκράτορα καὶ ἔτσι νὰ παρακαμφθεῖ τὸ ἄρθρο τῆς σύμβασης περὶ «διπλῶν ἢ τριπλῶν». ³³

Ἡ ἀλλαγὴ τῆς στάσης τοῦ Ραγκαβῆ ὀφειλόταν πιθανότατα καὶ στὴ ρήξη ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ μεταξὺ γερμανικῆς καὶ ἐλληνικῆς πλευρᾶς κατὰ τὸ διάστημα 1878-1879 μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακάλυψη τῶν σλαβικῶν κτισμάτων στὶς ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας. Τὸ θέμα εἶχε ἀναδείξει ὁ Κουμανούδης μέσα ἀπὸ ἄρθρα στὸ περιοδικὸ *Ἀθήναιον* καὶ στὴν ἐφημ. *Παλιγγενεσία* καὶ εἶχε προκαλέσει δημόσια συζήτηση. ³⁴ Ἡ ὑπόθεση εἶχε, ἀσφαλῶς, καὶ πολιτικὴ-διπλωματικὴ διάσταση, δεδομένου ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴν τὴν περίοδο συζητοῦνταν οἱ ἐθνικὲς διεκδικήσεις τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Ἑλλήνων (Συνέδριο τοῦ Βερολίνου) καὶ ἡ σαφέστατη ἐμπλοκὴ τῆς Γερμανίας στὰ διπλωματικὰ τεκταινόμενα τῆς περιόδου 1878-1881 δυσχέραιναν τὴ θέση τοῦ Ἑλλήνα Πρεσβευτῆ. Στὰ *Ἀπομνημονεύματα* δὲν ὑπάρχει καμμία μνεία στὴ διαμάχη ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1880-1882 σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόδοση τῶν «διπλῶν ἢ τριπλῶν» εὐρημάτων στοὺς Γερμανοὺς ἀνασκαφεῖς οὔτε στὸ ζήτημα τῶν «σλαβικῶν» ποὺ εἶχε προηγηθεῖ οὔτε στὸν Κουμανούδη προσωπικά.

Ἡ ὑπόθεση τῆς Ὀλυμπίας δὲν ἦταν ἡ μόνη ἀρχαιολογικὴ ὑπόθεση, ὅπου φάνηκε ἡ ἀπαξιωτικὴ ἀντίληψη τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ΑΕ. Στὸ θέμα π.χ. ποὺ δημιουργήθηκε τὸ 1873 γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ Ζαππείου, στὸ ὁποῖο ἀντέδρασε ἡ Ἑταιρεία, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ καταστρεφόταν ἔτσι τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο ποὺ εἶχε ἀνακαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ τῶν θεμελίων, ³⁵ ὁ Ραγκαβῆς διατύπωσε τὶς ἀντιρρήσεις του χαρακτηρίζοντας τὰ εὐρήματα «ἄσημα λείψανα». Κατὰ τὰ ἄλλα διαφώνησε καὶ ἐκεῖνος μὲ τὴ θέση τοῦ μεγάρου, ἀφ' ἑνὸς γιατί βρισκόταν κοντὰ στὸ Ὀλυμπιεῖο καὶ ἀφ' ἑτέρου γιατί θὰ ἐμπόδιζε τὴν ἐνδεχόμενη μελλοντικὴ επέκταση τοῦ κήπου τῶν ἀνακτόρων. ³⁶ Ὅταν ἡ ἀγγλικὴ Ἀκαδημία ζήτησε ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνησις τὸ 1879 νὰ ἀνασκάψει τὴν Ἀκρόπολη, γεγονὸς στὸ ὁποῖο καὶ πάλι ἀντέδρασε ἡ ΑΕ, ὁ Ραγκαβῆς ἐπεσήμανε στὸν Ὑπουργὸ Παι-

32. Φάκ. 45 (1159), ἀρ. 13.

33. Στὸ ἴδιο.

34. Γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ ἀνέδειξε τὶς διαφωνίες Κουμανούδη - Παπαρρηγόπουλου, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία*. Προλεγόμενα στὴν ἀνατύπωση τοῦ ἔργου τοῦ Κουμανούδη *Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν*, Ἀθήνα 1980, σ. LIX-LX καὶ *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Ἡ ἐποχὴ του - Ἡ ζωὴ του - τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1986, σ. 357. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, «Ἰδεογραφία», ὁ.π., σ. 114-117· Σοφία Μαθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 78, 121-122.

35. ΑΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. Δ'1, ἀρ. 2. Ἐπίσης ΕΒΕ, φάκ. 36 (1150), ἀρ. 36, φάκ. 2 (1104), ἀρ. 132. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Εὐθ. Καστόρχης, *Ἱστορικὴ ἔκθεσις*, ὁ.π., σ. 80-81 καὶ Β. Χ. Πετράκος, *Ἰδεογραφία*, ὁ.π., σ. 78.

36. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 85.

δείας ὅτι «ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία οὐδὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ἀναμιγῇ εἰς τὴν ὑπόθεσιν, οὐσαν ἐντελῶς τῆς δικαιοδοσίας τῆς κυβερνήσεως».³⁷

Ὁ Ραγκαβὴς δέχθηκε νὰ συμμετάσχει στὴν *Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων*, τὴν ὁποία ἱδρυσε ὁ διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, Γεώργιος Σταύρου, τὸ 1862, μαζὶ μὲ τοὺς Μάρκο Ρενιέρη, Γεώργιο Βασιλείου, Εὐθύμιο Κεχαγιᾶ, στελέχη ἐπίσης τῆς ΕΤΕ, καθὼς καὶ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ. Στόχος τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ἡ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ διάσωση τῶν μνημείων, μεταξὺ ἄλλων καὶ μὲ τὴν ἐκδοση λαχείου «ὕπὲρ τῶν ἀρχαιοτήτων». Ἡ Ἐπιτροπὴ διαλύθηκε τὸ 1869 παραδίδοντας ὅσα χρήματα καὶ ἀρχαῖα διέθετε στὴν ΑΕ.³⁸ Ἡ στάση τοῦ Κουμανούδη ἀπέναντι στὴν *Ἐπιτροπὴ* ἦταν δυσμενής, γιατί θεωροῦσε τὴς δραστηριότητές της ἀφ' ἑνὸς ἔκφραση τῆς ματαιοδοξίας τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ποὺ ὑποτιμοῦσαν τὸ ἔργο τῆς ΑΕ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἄσχετες μὲ τὸν διακηρυγμένο στόχο της.³⁹ Παρὰ τὰ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀρνητικὰ σχόλια τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ τὴν ἱδρυση αὐτῆς τῆς «μικρᾶς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας», ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιθυμίας τοῦ «ἡκιστα ἀρχαιογνώστου» Γεωργίου Σταύρου, ὁ ὁποῖος «ἐκόμπαζε» γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε κατατεθεῖ στὴν Τράπεζα,⁴⁰ φαίνεται ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ἦταν σημαντικὸς. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ ὁ Ρενιέρης τὸν Ἰούλιο τοῦ 1869 ἀνακοίνωσε στὸν Ραγκαβῆ ὅτι ἕνας βασικὸς λόγος γιὰ τὴν κατάργησή της ἦταν, ἐκτὸς τοῦ θανάτου τοῦ ἐμπνευστῆς της, τοῦ Γ. Σταύρου, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ραγκαβὴς ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.⁴¹

Μὲ ἀφορμὴ τὴν παράδοση τῆς περιουσίας της στὴν Ἑταιρεία, ὁ Ραγκαβὴς σχολίασε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ τὴν ἀναρμοδιότητά της τελευταίας σχετικὰ μὲ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων, «διότι, εἴτε ἐξ ἀμελείας καὶ παρεννοήσεως τῶν ἀρχῶν, εἰς τὴν Ἑταιρείαν εἶχεν ἀποδοθῇ ἕκτοτε χαρακτὴρ σώματος αὐθυπάρκτου καὶ οὐχὶ βοηθητικοῦ, ὥς συνίστων αὐτὸ ὁ κανονισμὸς καὶ τὰ προσόντα του».⁴²

37. Στὸ ἴδιο, σ. 289.

38. Γιὰ τὴν «Ἐπιτροπὴ τῶν Φιλαρχαίων» βλ. Ἀγγελικὴ Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὴς ἀρχαιοτήτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977, σ. 127· Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία*, ὁ.π., σ. 46· Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156-157, 372-373.

39. Τὸ 1867 παρενέβη μὲ ἀνώνυμα ἄρθρα διαμαρτυρόμενος γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὰ χρήματα τοῦ λαχείου χρηματοδοτήθηκε φοιτητικὴ παράσταση τῆς *Ἀντιγόνης*. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 26-8-1867, 14-9-1867, 16-9-1867 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 96). Βλ. ἐπίσης φάκ. 35 (1149), ἀρ. 9, ὅπου ὁ Κουμανούδης σχολίαζε μὲ μεγάλη εἰρωνεία τὴ δραστηριότητα τῆς Ἐπιτροπῆς.

40. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 156.

41. Κέντρον Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ), Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 129, 23 Ἰουλίου 1869.

42. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 373.

Οί αντιλήψεις

Ο διαφορετικός χαρακτήρας που απέδιδαν στην ΑΕ οί δύο λόγιοι άπηχεῖ σέ τελευταία ἀνάλυση τίς διαφορετικές ἀντιλήψεις τους γιά τή διαδικασία οἰκοδόμησης τοῦ νέου κράτους. Παρά τήν κοινή τους πεποίθηση γιά τή σημασία τῶν ἀρχαιοτήτων καί τῆς ἐπιστημονικῆς τους μελέτης καί ἀπό Ἑλληνες ἐπιστήμονες,⁴³ διαφωνοῦσαν ὡς πρὸς τίς προτεραιότητες που ἔπρεπε νά τεθοῦν. Οἱ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἀπόψεις τῶν δύο λογίων γιά τήν ἵδρυση Ἀκαδημίας στήν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν πλευρὲς τῆς ἴδιας διάστασης.

Ὁ Ραγκαβῆς θεωροῦσε τήν ἵδρυση Ἑλληνικῆς Ἀκαδημίας «ὡς συντελεστικωτάτην εἰς τήν διανοητικὴν ἀνάπτυξιν, εἰς τήν πρόοδον καί εἰς τήν ὑπόληψιν τῆς Ἑλλάδος»,⁴⁴ εἶχε μάλιστα ἀντιμετωπίσει τὸν Σύλλογον τῶν Βουλευομένων μελῶν τῆς ΑΕ τὸ 1848 ὡς πυρήνα ἐνὸς τέτοιου ιδρύματος.⁴⁵ Τὸ θέμα πράγματι συζητήθηκε τὸ 1856, ὅταν ἦταν Ὑπ. Παιδείας ὁ Χ. Χριστόπουλος καί ὁ Ραγκαβῆς ἐξασφάλισε τήν οἰκονομικὴ στήριξη τοῦ Σίμωνος Σίνα.⁴⁶ Ὁ Κουμανοῦδης ἐξέφρασε τὴ διαφωνία του μὲ ἀνώνυμο ἄρθρο στήν ἐφημ. *Φιλόπατρις*.⁴⁷ θεωροῦσε πρόωρη ἐνέργεια καί πολυτέλεια τήν ἵδρυση Ἀκαδημίας, ἀφοῦ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης στήν Ἑλλάδα δὲν ἦταν τόσο ὑψηλό, ὥστε νά ἐπιλεγοῦν χωρὶς δυσκολία οἱ κατάλληλοι νά τήν ἐπανδρώσουν. Ἡ Ἑλλάδα, ἐξάλλου, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ διδασκῆρια γιά τήν «μόρφωσιν εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἀνδρῶν, ὧν ποιεῖται χρῆσιν ἀμέσως τὸ κράτος», καί ὅχι ἐπιστημονικοὺς συλλόγους μὲ ἀριστίνδην μέλη. Ἡ παραδοχὴ τῆς ἀδυναμίας αὐτῆς δὲν ἦταν «ἄρεστή εἰς πολ- λούς· διότι διαδηλοῖ τήν ταπεινὴν εἰσέτι ἐν τοῖς ἐπιστημονικοῖς πράγμασι κα- τάστασιν· ἡμεῖς δὲ οἱ Ἑλληνες γενικῶς σχεδὸν τείνομεν πρὸς τὰ ἀνώτερα μετὰ

43. Στὴν «ἐκθεσιν περιοδείας ἀπὸ Ἀθηνῶν εἰς Ἀρκαδίαν» που ἐκφώνησε ὁ Ραγκαβῆς στήν ΑΕ τόνιζε τήν ὑποχρέωση τῶν Ἑλλήνων «ὕπο τοὺς αἰσίους οἰωνοὺς τῆς ἐλευθερίας» νά ἀρχίσουν νά ἐρευνοῦν συστηματικὰ «τὴν πατρίδα [...] ὡς σπουδάζουσιν αὐτὴν οἱ ἄλλοι ἐθνεῖς». Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 62, ὑποφ. 4.

44. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 389. Πβ. τ. Δ', σ. 161, 440.

45. Στὸ ἴδιο, σ. 273-274. Ἡ ἰδέα γιά τήν ἵδρυση Ἀκαδημίας κατὰ τὸ πρότυπο τῆς γαλλικῆς γεννήθηκε στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ἐπαναδιατυπώθηκε ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς καί ὑποστηρίχθηκε ἀπὸ τὸν Παναγιώτη Σοῦτσο. Βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, *Σίμων Σίνας*, Ἀθήνα 1972, σ. 141-145. Τὴν ἰδέα ὑποστήριζαν καί ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος (βλ. ὁ.π., σ. 240) καί ὁ Κ. Σχινᾶς (βλ. Θανάσης Χρήστου, *Κωνσταντῖνος Δημητρίου Σχινᾶς (1801-1857). Ἡ ζωὴ. Τὸ ἔργο. Ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1998, σ. 110, 137).

46. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 389-395.

47. Ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 6-7-1856. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανοῦδης*, ὁ.π., σ. 62. Γιά τὸ ἱστορικὸ τῆς ἀνέγερσης τοῦ κτιρίου καί τῆς ἵδρυσης τῆς Ἀκαδημίας βλ. Γεώργιος Σ. Λάϊος, ὁ.π., σ. 179-204, 213-244 καί Γ. Οἰκονόμος, «Ἡ Ἑλλάς ἐν τῇ Διεθνεῖ Ἀκαδημαϊκῇ Ἐνώσει», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 1927, σ. 61- 69.

φιλοτιμίας καὶ φιλοδοξίας οὐ τῆς τυχούσης. Θέλομεν λοιπὸν νὰ ἔχωμεν καὶ ἡμεῖς Ἀκαδημίαν, οἷας ἔχουσι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν πεφωτισμένων καὶ πλουσίων ἔθνων». Ἦταν, ἐξάλλου, ἀντίθετος μὲ τὴν ἄνωθεν ρύθμιση τῆς γλώσσας, ρόλο ποὺ κάποιοι ἀπέδιδαν στὸ ἴδρυμα τῆς Ἀκαδημίας, δεχόμενος ὡς μοναδικὴ χρησιμότητα ἐνὸς τέτοιου ὀργανισμοῦ τὴ δυνατότητα νὰ ἀναλάβει τὸ ἔργο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς σύνταξης λεξικῶν.⁴⁸ Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σπουδῆς γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς τέτοιου ιδρύματος θὰ ἦταν νὰ γίνουν μέλη τοῦ ὅχι οἱ «ὀλίγοι καὶ ἄριστοι», ἀλλὰ «βέβηλοι καὶ ἀνίκανοι». Μὲ ἀναλυτικούς, τέλος, ὑπολογισμοὺς κατέληγε στὸ συμπέρασμα ὅτι, παρὰ τὴ χορηγία τοῦ Σίνα, οὔτε οἰκονομικὰ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβιώσει ἡ Ἀκαδημία καὶ πρότεινε τὰ χρήματα νὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν προώθηση τῶν στόχων τῆς ἀδρανοῦς τότε ΑΕ καὶ γιὰ τὴν ὁργάνωση ἀρχαιολογικοῦ μουσείου.⁴⁹

Στὴ συζήτηση ποὺ ἐπαναλήφθηκε τὸ 1867, ὅταν ὁ Ὑπουργὸς Χ. Χριστόπουλος ἐπιχείρησε νὰ ιδρύσει ὡς Ἀκαδημία τὸ *Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον*, ὁ Κουμανούδης διατύπωσε καὶ πάλι τὶς ἀντιρρήσεις του,⁵⁰ ἐνῶ ὁ Παγκαβὴς δὲν ἐνεπλάκη, ἀμέσως τουλάχιστον, καθὼς τότε εἶχε ἀρχίσει τὴ διπλωματικὴ του σταδιοδρομία καὶ βρισκόταν στὴν Ἀμερικὴ.⁵¹ Τὸ 1875, πάντως, καί, ἐνῶ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας εἶχε ἀρχίσει νὰ οἰκοδομεῖται, προέτρεπε μὲ ἐπιστολὴ ἀπὸ τὸ Βερολίνο⁵² τὸν πρωθυπουργὸ Κουμουνδοῦρο νὰ προχωρήσει ἐπιτέλους στὴν ἴδρυσή της, «οὐ μόνον διὰ τὴν παρ' ἡμῖν δραστήριον καλλιέργειαν τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ πρὸ πάντων [γιατὶ] ἡ ἴδρυσις αὐτῆς θέλει χαιρετηθῇ ὑπὸ πάσης τῆς Εὐρώπης ὡς ἡ ἀρίστη ἀπόδειξις ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ σοφοὶ ὅλων τῶν μερῶν, οἵτινες σήμερον ὑπαγορεύουσι τὴν κοινὴν γνώμην θέλουσι ὅλοι βοήθει ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος». Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ προέτρεπε τὸν Κουμουνδοῦρο νὰ μὴν ἀκούσει τοὺς «μελαγχολικοὺς» καὶ «μεμφιμοίρους» ποὺ πίστευαν «ὅτι ἡ Ἑλλάς δὲν εἶναι ὥριμος δι' Ἀκαδημίαν, διότι ἄλλως θὰ σάπιση πρὶν ὠριμάσει», ἐνῶ χρησιμοποιοῦσε ὡς παράδειγμα τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀκαδημίες ποὺ εἶχαν ξεκινήσει μὲ λίγους καὶ χωρὶς σπουδαῖα κτίρια. Δεδομένου ὅτι

48. Γιὰ τὶς γλωσσικὲς ἀπόψεις του βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 56-65.

49. Ὁ Λαΐος, παραθέτει τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Κουμανούδη, ἀγνοώντας δικαιολογημένα τὸν συγγραφέα. Βλ. Γεώργιος Σ. Λαΐος, ὁ.π., σ. 144-145. Ἀντιρρήσεις ἐξέφρασαν ἀργότερα, κυρίως γιὰ τὸ κτίριο, οἱ Νικόλαος Δαμαλᾶς (1879), Ἀγγελος Βλάχος (1884), Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1889), Ἀλέξανδρος Φιλαδελφεὺς (1892) καὶ Γεράσιμος Βῶκος (1895). Βλ. ὁ.π., σ. 240-241.

50. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 62-63, 168-176, 266-267.

51. Ὁ Παγκαβὴς ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ συνεχῶς πίεζε γιὰ τὴν ἴδρυση Ἀκαδημίας καὶ τὸ 1867, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφές ἂν ἐμπλέκεται στὸ ζήτημα τοῦ *Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου*. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 244.

52. Ἀλέξανδρος Ρ. Παγκαβὴς, *Χειρόγραφος κῶδιξ*, ὁ.π., σ. 155-159.

ή διαφωνία του Κουμανούδη είναι βέβαιο ότι ήταν γνωστή, αν όχι από το άνω-νυμο άρθρο του 1856, τουλάχιστον από τα γεγονότα του 1867, οι παραπάνω χαρακτηρισμοί, όπως και ο μεταγενέστερος «μικρόνοες»,⁵³ αναφέρονταν και σε αυτόν, ο οποίος προτεινόταν, πάντως, από τον Ραγκαβή ως ένα από τα πρώτα μέλη της Ακαδημίας.⁵⁴

Η άποψη του Κουμανούδη για το θέμα παρέμεινε σταθερή ως το τέλος της ζωής του, μολονότι συμμετείχε το 1894, στα εγκαίνια του κτιρίου της Ακαδημίας εκφωνώντας λόγο ως αναπληρωτής του αντιπροέδρου της ΑΕ Σπ. Φιντικλή.⁵⁵ Σταθερή παρέμεινε και η άποψη του Ραγκαβή, ο οποίος το 1887 δημοσίευσε πλήρες σχέδιο «ίδρύσεως και κανονισμού Ακαδημίας».⁵⁶

Παρόμοια διάσταση απόψεων διαπιστώνουμε και ως προς την ανάπτυξη του θεάτρου στην Ελλάδα, και κυρίως την οικοδόμηση κτιρίου που θα στέγαζε τις δραστηριότητές του. Ο Κουμανούδης, λάτρης ο ίδιος της θεατρικής τέχνης και θαμών των παραστάσεων όπερας κατά την εποχή των σπουδών του, θεωρούσε πολυτέλεια την οικοδόμηση κτιρίου στην Αθήνα, με τα ίδια επιχειρήματα που τον οδηγούσαν να αρνείται την ίδρυση Ακαδημίας.⁵⁷ Συμμετείχε στην επιτροπή που ανέλαβε τη σύνταξη κανονισμού του *Εθνικού Θεάτρου* το 1856,⁵⁸ εκφράζοντας παράλληλα την πεποίθηση ότι δεν έπρεπε να κατασκευασθεί *Νέα Σκηνή*, όπως πρότεινε ο Δημ. Καμπούρογλου.⁵⁹ Ο Ραγκαβής, από την άλλη πλευρά, συμμεριζόταν την αγάπη του Κουμανούδη για το θέατρο, αλλά όχι την επιφύλαξή του για την οικοδόμηση κτιρίου γι' αυτόν τον σκοπό. Έτσι είχε ενεργό συμμετοχή στην προσπάθεια εξεύρεσης χρηματοδότη, τον οποίο αναζήτησε στους Κωνσταντίνο Ζάππα και Ανδρέα Συγγρό, ενώ ασχολήθηκε με τη σύνταξη σχεδίου για την οικοδομή και κανονισμού λειτουργίας του θεάτρου και συμμετείχε σε επιτροπές με αυτό το αντικείμενο.⁶⁰ Χαρακτηριστικός για τις αντιλήψεις του Ραγκαβή είναι ο τρόπος με τον οποίο συσχετίζε την Ακαδημία, το Πανεπιστήμιο, το Ζάππειο μέγαρο και το θέατρο:

Εἰς τὴν ἐπίδοσιν τῶν ἐθνῶν τρία τινὰ κυρίως συντείνουσιν· ἡ πρόοδος τῆς ὕλικῆς ἐργασίας, ἡ καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἥθους καὶ τῆς διανοίας. Τὴν πρώτην τῶν ἀναγκῶν τούτων ἐπαγγέλλεται νὰ θεραπεύσῃ

53. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, β.π., τ. Β', σ. 389.

54. Στο ίδιο· Γεώργιος Σ. Λάιος, β.π., σ. 225.

55. Το γεγονός χαρακτήρισε «δυσάρεστον ἔργον» και σχολίασε σε στιχούργημα εκείνων των ημερών. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, β.π., σ. 278.

56. Γ. Σ. Λάιος, β.π., σ. 399-406.

57. Φάκ. 21 (1135), αρ. 219.

58. Φάκ. 9 (1111), αρ. 18.

59. Έφημ. *Φιλόπατρις*, 11-8-1856 (το απόκομμα στον φάκ. 51 (1165), αρ. 27).

60. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, β.π., τ. Β', σ. 48· τ. Δ', σ. 96-97, 481, 515-516· Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, β.π., σ. 51, 54, 215· Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Χειρόγραφος κώδιξ*, β.π., σ. 57-73, 146-148, 287-290.

τὸ κατάστημα τοῦ αἰοιδίμου *Εὐαγγέλη*. Τὴν δευτέραν ἀφορᾷ τὸ ὑπὸ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἰδρυθὲν Πανεπιστήμιον καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Κυρίου Σίνα ἀνεγειρομένη Ἀκαδημία, εἰς δὲ τὴν τρίτην καὶ σπουδαιοτάτην ἀνάγκην ἀνταποκρίνεται τὸ *Θέατρον*.⁶¹

Ὁ Ραγκαβὴς πίστευε ὅτι τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἦταν ἔτοιμο νὰ ἐνσωματώσει θεσμοὺς εὐρωπαϊκοῦ τύπου καὶ ἔλειπαν ἀπλῶς τὰ μέσα γιὰ τὴν ὀργάνωσίν του, ἐνῶ κατὰ τὸν Κουμανούδη ἡ συγκρότηση τοῦ ἐθνικοῦ-ἀστικοῦ κράτους ἀποτελοῦσε ἕναν στόχο ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀκόμη πολλές προσπάθειες, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ.⁶² Χρησιμοποιοῦσε τὸν ὅρο «σκαπανεῖς» γιὰ νὰ περιγράψει τὸν ρόλο ποὺ διαδραμάτιζε ἡ γενιά του στὴ διαδικασία αὐτή,⁶³ ἐνῶ ἀποκαλοῦσε «κολακευτικὴ αὐταρέσκεια» τὴν τάση πολλῶν συγχρόνων του νὰ προβάλλουν ἀποκλειστικὰ τὶς θετικὲς πλευρὲς τῶν Ἑλλήνων ἀποσιωπώντας τὰ προβλήματα.⁶⁴

Κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς καὶ τῶν δύο ἦταν ἡ Εὐρώπη, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ κατακυρωνόταν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Ἡ *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* τοῦ Ραγκαβῆ καὶ ἡ *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη ὑπηρετοῦσαν ἀκριβῶς αὐτὸν τὸν στόχο, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ συντάκτες τῶν ἔργων.⁶⁵ Κατὰ τὸν Ραγκαβῆ «τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος ἐξαρτᾶται κυρίως καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐκ τῆς ὑπολήψεως ἣν θέλει ἐμπνεύσει εἰς τὰ ἄλλα ἔθνη περὶ τῆς ἀναπτύξεως ἧς εἶναι δεκτικὴ ἐν τῷ πολιτισμῷ».⁶⁶ Ὁ Κουμανούδης, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παρακολουθοῦσε συστηματικὰ τὴν ἀνταπόκριση τῶν Εὐρωπαίων στὰ ἐλληνικὰ ἐπιτεύγματα⁶⁷ καὶ ἀναγνώριζε τὸ δικαίωμά τους νὰ

61. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 65.

62. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 101-102. Πβ. τὶς ἀντιρρήσεις τοῦ Καυταντζόγλου γιὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ζαππεῖου μεγάρου: «Παρ' ἡμῖν ὅμως, ἐνθα ἡ τε γεωργία καὶ ἡ βιομηχανία καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι τέχναι ἐν σπαργάνοις εὐρίσκονται, καὶ οὐδεμία κατεβλήθη μελέτη καὶ φροντίς πρὸς ἐμψύχωσιν αὐτῶν, ἀποφασίζεται ἐν πατάγῃ καὶ βίᾳ ἡ ἰδρυσις μονίμου μεγάρου τῶν Ὀλυμπίων πρὸς ἔκθεσιν τῶν ἐλληνικῶν προϊόντων ἕνεκα τῆς παρ' ἡμῖν ἀτυχῶς ἐπικρατούσης ἀκρίτου μιμήσεως πάντων τῶν ἄλλοτριων. Σπεύδομεν δηλαδὴ κούφως καὶ ἐπιδεικτικῶς εἰς θερισμόν, ἐνῶ περὶ σπορᾶς οὐδεμία φροντίς ἐγένετο». Βλ. Λύσανδρος Καυταντζόγλους, «Τὰ Ὀλύμπια ἐν Φαλήρῃ καὶ τὸ νῦν μεταρρυθμιζόμενον Ζάππειον», *Ἀθήναιον* Η' (1879) 374-384.

63. «Ἐπιγραφὰ ἐκ τοῦ Ἀσκληπείου καὶ τῶν πέριξ τόπων», *Ἀθήναιον* Στ' (1877) 476.

64. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 123, 125.

65. Γιὰ τὸν Ραγκαβῆ βλ. Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders: Ἡ συμβολὴ τοῦ D. Sanders στὴ μεταποίηση τῶν λογοτεχνικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ», Ἀστέριος Ἀργυρίου, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης, Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), *Πρακτικὰ τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998. Ὁ Ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981*, τ. Α', σ. 353-354. Γιὰ τὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* τοῦ Κουμανούδη βλ. τὴν ἀγγελία ἐκδόσεως τοῦ βιβλιογραφικοῦ καταλόγου τοῦ 1854, *Πανδώρα* Στ' (1855-1856) 93-94.

66. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 289.

67. Φάκ. 36 (1150), ἀρ. 55, 68, 134, 135.

κρίνουν τὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων ἀπέναντι στὶς ἀρχαιότητες: «εὐχόμεθα μόνον νὰ φανῶμεν ἐπὶ τέλους ἀσπροπρόσωποι εἰς τὰ ὅμματα τῶν Εὐρωπαίων, δεικνύοντες αὐτοῖς, ὅτι εἴμεθα καλοὶ φύλακες τῶν προγονικῶν ἡμῶν μνημείων, οἷους μᾶς ἀπαιτοῦσιν».⁶⁸

Ὁ «εὐρωπαϊσμός» τοῦ Κουμανούδη περιορίζεται, ὥστόσο, ἀπὸ κάποιες «ἐλληνοπρεπεῖς» ἀντιλήψεις. Πίστευε ὅτι κρατική ὑποστήριξη ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει μόνον γιὰ τὸ ἐλληνικὸ θέατρο,⁶⁹ ἀπέρριπτε τὴ διδασκαλία ξένων γλωσσῶν στὰ Παρθεναγωγεῖα⁷⁰ καὶ τοὺς «ξενισμοὺς» στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα,⁷¹ ἐνῶ πρότεινε ἀκόμη καὶ «νὰ μεταβληθῇ ὁ ἱματισμὸς τοῦ Ἑλλήνος ἐπὶ τὸ ἀρχαϊκώτερον, τοῦ τε πολίτου καὶ τοῦ στρατιώτου».⁷² Σὲ ἕνα ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Παιδαγωγία τῶν μεγάλων» τὸν Μάρτιο τοῦ 1862,⁷³ συζητοῦσε τὴν ἵδρυση «τιμητείας» τῶν ἡθῶν κατὰ τὸ πρότυπο τῶν Ρωμαίων. Γιὰ νὰ καταλήξει στὴν πρόταση γιὰ τὴ «ρύθμιση» ἐκ μέρους τῆς πολιτείας τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν πολιτῶν, σχολίαζε τὶς εὐρωπαϊκὲς ὑπερβολές, κατὰ τὴ γνώμη του, ὡς πρὸς τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. Τὸ μεγάλο διάστημα ποὺ οἱ Ἕλληνες ἔζησαν στὴ «δουλεία» τοὺς ἐμπόδιζε νὰ κερδίσουν ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἐξελίξεις ἐν τῷ μεταξύ, γεγονὸς ποὺ τοὺς κατέστησε ἀνώριμους νὰ ἐνστερνισθοῦν τὰ εὐρωπαϊκὰ ἥθη, συνεπῶς ἔπρεπε νὰ παρακάμψουν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία καὶ νὰ ἐφαρμόσουν κάποιους ὀρθοὺς θεσμοὺς παλαιότερους, δηλ. τῶν ἀρχαίων λαῶν, θεσμοὺς ἐλεγκτικούς τῆς ιδιωτικῆς ζωῆς.

Δήλωνε ἐπίσης μὲ ιδιαίτερη ἐμφαση ὅτι ἀπέρριπτε τὸν «κοσμοπολιτισμό»: «Τὴν φιλοπατρίαν θεωρῶ ἀρετὴν ἐγὼ ἰδιαζόντως πῶς, προτιμητέαν τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ κατὰ πολὺ· διότι μόνον δι' αὐτῆς προβαίνει ἐν ἔθνος καὶ δι' αὐτοῦ καὶ ἄλλα ἔπειτα· ἄλλως ὄχι. Ὁ κοσμοπολιτισμὸς δὲ φέρει σχεδὸν εἰς τὴν ἀδιαφορίαν».⁷⁴ Τὴν ἀρχὴ τοῦ διατύπωσε καὶ ὡς δόγμα: «Φιλανθρωπίαν μετὰ πατριωτισμοῦ δέχομαι, ὄχι δὲ κοσμοπολιτισμόν, διότι ὡς ἔχουσι τὰ πάθη τῶν ἀνθρώπων ὁ κοσμοπολιτισμὸς εἶναι θάνατος τῆς προόδου».⁷⁵ Δὲν ὑπάρχει καμ-

68. *Φιλίστωρ* 2 (1862) 496.

69. Βλ. τὸν ἐπικῆδειο ποὺ συνέταξε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, φάκ. 5(1107), ἀρ. 12.

70. Βλ. τὰ ἀνυπόγραφα ἄρθρα «Περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 23-12-1855 καὶ «Παρατηρήσεις περὶ τῆς παρ' ἡμῖν ἀνατροφῆς καὶ παιδείας», ἐφημ. *Φιλόπατρις*, 16-3-1856 (τὰ ἀποκόμματα στὸν φάκ. 51 (1165), ἀρ. 22-25).

71. Φάκ. 24 (1138), ἀρ. 31η' (1-6).

72. Βλ. τὸν ἐπικῆδειο γιὰ τὸν ἑαυτό του, φάκ. 5(1107), ἀρ. 12.

73. *Φιλίστωρ* 3 (1842) 261-268. Βλ. καὶ φάκ. 36(1150), ἀρ. 78. Πβ. τὴν παρόμοια ἀποψη τοῦ Πέτρου Σκυλίτζη Ὁμηρίδη διατυπωμένη στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης: Γιάννης Κόκκωνας, *Ὁ Πολίτης Πέτρος Σκυλίτζης Ὁμηρίδης, 1784-1872. Μελέτη τῆς συμμετοχῆς ἐνὸς ἐλάσσονος σὲ γεγονότα μελίζονος σημασίας*, Ἀθήνα 2003, σ. 142, 221.

74. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, μεταγραφὴ Στ. Ν. Κουμανούδης, ἐπιλεγόμενα Α. Π. Ματθαίου, Ἀθήνα 1990, σ. 110-111.

75. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 244-246.

μία ένδειξη ότι ο Ραγκαβής ένστερνιζόταν αυτήν την άποψη. Αντιθέτως, ο κοσμοπολιτισμός αποτελεί ένα από τα αναγνωρισμένα χαρακτηριστικά του. Όλες οι έρμηνείες που έχουν δοθεί π.χ. για το περιεχόμενο της πεζογραφικής του παραγωγής, ανεξάρτητα από τους επί μέρους στόχους που έχουν διαπιστωθεί, συγκλίνουν στην παραδοχή ότι με τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο ο κόσμος τών κειμένων του υπερβαίνει τούς έλληνικούς όρίζοντες και έξοικειώνει τόν άναγνώστη με τή σύγχρονη εύρωπαϊκή πραγματικότητα.⁷⁶

Ταυτισμένος με τήν πρώτη περίοδο τής ΑΕ και τούς πύρινους λόγους τού θείου του Ίακ. Ρίζου Νερουλουό κατά τού Βυζαντίου, ο Ραγκαβής, όπως και ο Κουμανούδης, δέν φαίνεται να ένστερνίσθηκε ποτέ τó τρίσημο σχήμα τής έλληνικής ιστορίας τού Παπαρρηγόπουλου, στόν βαθμό τουλάχιστον που γνωρίζουμε τίς απόψεις του.⁷⁷ Μολονότι οι απόψεις που εκφράζουν σχετικά με τήν αρχαία τέχνη και τήν παρακμή της στα χρόνια τού Βυζαντίου ταυτίζονται ως πρós τή βασική αρχή,⁷⁸ διαφοροποιούνται ως πρós τó στοιχείο τής θρησκείας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι απόψεις τους για τή βυζαντινή αρχιτεκτονική.

Κατά τόν Ραγκαβή:

Ούτω φύρδην συμμιγέντων τών διαφόρων τής αρχιτεκτονικής ρυθμών, και τού θόλου παντοίως συνδυασθέντος και συνδεθέντος μετά τών κιόνων, πα-

76. Τάκης Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, ξενοτροπία και ιστορία. Καλλιγᾶς και Ραγκαβής», Νάσος Βαγενᾶς (έπιμ.), *Άπό τόν Λέανδρο στόν Λουκή Λάρα. Μελέτες για τήν πεζογραφία τής περιόδου 1830-1880*, Ήράκλειο 1997, σ. 119-148· Δημήτρης Τζιόβας (έπιμ.), *Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, Διηγήματα*, Άθήνα 1999, σ. 9-129· Άλέξης Πολίτης, «Έθνοκεντρισμός και εύρωπαϊσμός. Ζητήματα ιδεολογίας στο έργο τού Άλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή», *Ό ρομαντισμός στήν Ελλάδα*, Άθήνα 2001, σ. 221-238.

77. Ό πρώτος πρόεδρος τής ΑΕ, με τίς σκληρές απόψεις του κατά τού Βυζαντίου, αποτελεί ένα βασικό σημείο αναφοράς στο πλαίσιο που έχει διαγράψει ο Κ. Θ. Δημαρᾶς, ο όποιος έχει έπισημάνει, έξάλλου, με έμφαση πόσο αρχαιολάτρες ήσαν οι Φαναριώτες. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Έλληνικός ρομαντισμός*, Άθήνα 1982, σ. 221-241, 339-340. Ό Ραγκαβής δέν περιλαμβάνεται στα πρόσωπα, τών όποιών τα κείμενα χρησιμοποιούνται συχνά ως τεκμηρίωση στο σχήμα αυτό. Στο αρχείο του σώζονται αναλυτικές σημειώσεις για τή βυζαντινή περίοδο, τίς όποιες δέν δημοσίευσε. Πρόκειται για μιá ούδέτερη χρονολογική καταγραφή γεγονότων τής Βυζαντινής περιόδου. Βλ. KEINE, *Άρχείο Άλ. Ρ. Ραγκαβή*, φάκ. 74. Βλ. έπίσης Ευθύμιος Σουλιογιάννης, «Ό Άλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και τó ιστοριογραφικό έργο του», *Παρασσός ΚΒ* (1980) 263. Στο θεατρικό έργο *Δούκας* παρουσιάζει με τα μελανότερα χρώματα τήν κοινωνία τού Βυζαντίου. Βλ. Άλέξης Πολίτης, *Έθνοκεντρισμός και εύρωπαϊσμός*, ό.π., σ. 227.

78. Το θέμα που ανακοίνωνε πώς θα διδάξει ο Ραγκαβής κατά τó ακαδημαϊκό έτος 1844-1845 ήταν τó έξής: «Πώς έταπεινώθη [ή αρχαία τέχνη] ύπό τών Άπογόνων, πώς έξηχρειώθη και διεστράφη ύπό τών Ρωμαίων, πώς τέλος κατεστράφη ύπό τής άπειροκάλου και άμαθοϋς βυζαντινής δυναστείας και ύπό τών βαρβαρικών έπιδρομών ...». Βλ. *Ά. Ρ. Ραγκαβή καθηγητοϋ τής Αρχαιολογίας τó τελευταϊον μάθημα κατά τó έτος 1844-1845*, σ. 16.

ρήχθησαν ἐκ τῶν ἀρχαίων βουλευτηρίων αἱ βυζαντιναὶ ἐκκλησίαι, ὧν ἀρχέτυπον ὁ ἀπαράμιλλος τῆς ἁγίας Σοφίας ναός.⁷⁹

Κατὰ τὸν Κουμανούδη:

Ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ λοιπὸν ἐθανμάζετο τὸ κτίσμα τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν Βυζαντίῳ ὡς καλλιτέχρον, ἐνῶ δὲν ἦτο καὶ δὲν εἶναι (ἂν ἐξαιρέσῃ τις τὸν θόλον του) παρὰ τραγέλαφος. Πῶς ἦτο δυνατόν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ νὰ ἔχῃ τινα ὑπαρξίν αὐτοτελῆ καὶ ἔλλογον μετὰ κάλλους, ὅτε ἤδη ἀπὸ Κωνσταντίνου ἐτράπησαν οἱ ἀπαίδευτοι συνήθως αὐτοκράτορες εἰς τὸ κατασκευάζειν οἰκοδομὰς μὲ δανεισμένα ἢ μᾶλλον ἠρπαγμένα ἐξ ἄλλων παλαιότερων κτισμάτων μέλη ἀρχιτεκτονικὰ διαφορωτάτων σχημάτων;⁸⁰

Ὁ Ραγκαβῆς ἀναγνώριζε τὸ εἰδικὸ βάρος τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Πατριαρχείου στὴν ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ⁸¹ καὶ συνδεόταν μὲ τὸν σύλλογο Ἀνάπλασις,⁸² ποὺ ἔθετε ὡς στόχο «νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἀνάπλασιν καὶ διοργάνωσιν τῆς κοινωνίας διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξυπηρετουμένου ὑπὸ τῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν»,⁸³ σύλλογο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Κουμανούδης δὲν ἤθελε νὰ ἔχει καμμία σχέση.⁸⁴ Ὁ Ραγκαβῆς συμμετεῖχε ἐπίσης εὐχαρίστως στὶς ἐκδηλώσεις τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, εἴτε ὡς ἀκροατὴς εἴτε ὡς ὁμιλητής,⁸⁵ ἐνῶ ὁ Κουμανούδης ἀντιμετώπιζε μὲ μεγάλη ἀντιπάθεια τοὺς πνευματικοὺς κύκλους τῆς Κωνσταντινουπόλεως,⁸⁶ ὅπως καὶ τὴν ἴδια τὴν πόλιν, ἡ ὁποία συμβόλιζε ὅλα ὅσα ἀπέρριπτε.

79. Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας τὸ τελευταῖον μάθημα κατὰ τὸ ἔτος 1845-1846, σ. 11.

80. Στεφάνου Ἀ. Κουμανούδη Ἀνέκδοτα. Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἀθήνα 1983, σ. 47. Τὸ κείμενο συνέταξε ὁ Κουμανούδης τὸ 1867.

81. Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356. Γιά τὶς ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-246, 248-250.

82. Διετέλεσε Πρόεδρος καὶ στὴ συνέχεια ἰσόβιος Ἀντιπρόεδρος. Βλ. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, Ἀπομνημονεύματα, ὁ.π., τ. Δ', σ. 510-512.

83. Θανάσης Καλαφάτης, «Θρησκευτικότητα καὶ κοινωνικὴ διαμαρτυρία: οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη στὴν βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο (1890-1900)», *Τὰ Ἱστορικά* 18,19 (Ἰούνιος, Δεκέμβριος 1993) 123.

84. Ὅταν τοῦ ἔστειλαν τὸ ὁμώνυμο περιοδικὸ καὶ ζήτησαν τὴν παντὸς εἶδους συνδρομὴ του, ἀγνόησε τὴν ἐπιστολή. Βλ. φάκ. 5 (1107), ἀρ. 132.

85. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, Ἀπομνημονεύματα, ὁ.π., τ. Γ', σ. 466-467, 497.

86. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἡλία Τανταλίδην, σχόλιο γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ Στεφ. Καραθεοδωρῆ (φάκ. 4 (1106), ἀρ. 11): «τί ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐτυπώθη ἀπὸ τριάκοντα ἐτῶν, ὅπερ νὰ ἐπενήργησεν εἰς τὴν τοῦ ἔθνους παιδείαν σημαντικῶς; ποία γραμματικὴ, ποῖον λεξικόν, ποία χρηστομάθεια ἐλληνικὴ ἢ λατινικὴ ἢ Γερμανικὴ ἢ γαλλικὴ; ποία ἐκδοσις Ἑλληνος ἢ Ρωμαίου κλασικοῦ; ποία φυσικὴ; ποία γεωγραφία; ποία χημεία; ποία ἀνατομία, ποία χειρουργικὴ; ποία φυσικὴ ἱστορία, ποία ἱστορία τῆς γραμματολογίας, ποία ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία κτλ. κτλ.;».

Ἡ διάσταση ἀπόψεων ποὺ τοὺς διέκρινε ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ συνδέεται μὲ τὶς παραπάνω πεποιοθήσεις. Ὁ Κουμανούδης συντασσόταν μὲ αὐτοὺς ποὺ πίστευαν ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ ἔπρεπε νὰ μεταρρυθμισθεῖ.⁸⁷ Κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ψαλμωδία «τῆς μύτης» δὲν εἶχε καμμία σχέση μὲ τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς καὶ ὀφειλόταν στὴν ἐπιβολὴ τοῦ «ἀνατολικοῦ» ὅπου ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν, ἔπρεπε ἐπομένως νὰ καλλιεργηθεῖ τὸ μουσικὸ αἰσθητήριον τῶν Ἑλλήνων μὲ πρότυπο τὴν εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ ἀρμονία.⁸⁸ Ὁ Ραγκαβὴς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἐνστερνιζόταν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ παραδεδομένος τρόπος ψαλμωδίας ἀποτελοῦσε συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς μουσικῆς⁸⁹ καὶ συμφωνοῦσε μὲ τὴν ἄποψη ἐκείνων ποὺ χαρακτηρίζαν τὴν εἰσαγωγὴ τῆς τετραφωνίας στὶς ἐκκλησίες «ἀσεβῆ νεωτερισμόν».⁹⁰

Στὶς πολιτικὲς ἀντιλήψεις, ἃν ἐξαίρεσουμε τὴν πρακτικὴ ἐνασχόληση τοῦ Ραγκαβῆ μὲ τὴν πολιτικὴ, σὲ γενικὲς γραμμὲς συμφωνοῦσαν. Ὑπῆρξαν καὶ οἱ δύο προστατευόμενοι τοῦ Κωλέττη, πολιτικὰ «σώφρονες» καὶ μετριοπαθεῖς, πιστοὶ στὸ καθεστῶς τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, πολὺ κοντὰ στὸν Γεώργιο καὶ ἀντίθετοι πρὸς κάθε εἶδους ἀνατροπές.⁹¹

Κοινωνικὴ διάσταση

Σὲ μιὰ τόσο στενὴ καὶ ὀλιγάνθρωπη στὸ ἐπίπεδο τῶν λογίων κοινωνία, ὅπως ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ, οἱ διαφωνίες, οἱ ἀντιπάθειες καὶ οἱ συγκρούσεις ἔχουν, ἀσφαλῶς, ἔντονο τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο. Εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ κριτήρια, βάσει τῶν ὁποίων συγκροτοῦνται οἱ κοινωνικοὶ ἢ πνευματικοὶ κύκλοι καὶ ὁργανώνονται οἱ πολιτικὲς ἢ ἄλλες διασυνδέσεις.

Μολονότι ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Κουμανούδη στὸν Ραγκαβῆ κατὰ τὴν ἐποχὴ

87. Πρόκειται γιὰ δύο σαφῶς διακρινόμενες ομάδες ποὺ ὑποστηρίζουν ἢ ἀπορρίπτουν τὴ μεταρρύθμιση τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς. Βλ. πρῶχειρα Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειον» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὅψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830 - 1880)*, Ἀθήνα 1988, σ. 182-183.

88. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 47-48· Μαριλίζα Μητσοῦ, Στεφάνου Α. Κουμανούδη, *Στράτης Καλοπίνερος*, ὁ.π., σ. 194, 196. Ἡ ἄποψή του γιὰ τὴ μουσικὴ εἶναι ἀπολύτως στὸ πνεῦμα τοῦ πρώτου δοκιμίου του: *Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον, προσετέθησαν καὶ δύο πραγματεῖαι Ἰωάννου Βιγκελμάννου περὶ τέχνης, ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ*, Βελιγράδι 1845.

89. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', σ. 92· ἐπίσης σ. 28, 116, 384, 481, 533-534· Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Χειρόγραφος κώδιξ*, ὁ.π., σ. 124-126.

90. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

91. Γιὰ τὸν Κουμανούδη βλ. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 105-106, 228, 233-234, 236-237, 256. Γιὰ τὸν Ραγκαβῆ βλ. ἐνδεικτικὰ Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 353-355, 357 καὶ τ. Γ', σ. 111-112. Ἐπίσης Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, 1809-1892. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 1995, *passim*.

τῶν σπουδῶν του στὴ Γερμανία γίνεται μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνάγνωση μιᾶς ποιητικῆς ἀνθολογίας,⁹² εἶναι βέβαιο ὅτι τὸν γνώριζε καὶ ὑπὸ τὶς ἄλλες του ιδιότητες. Ὁ Κουμανούδης παρακολουθοῦσε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα στὴν Ἑλλάδα, γνώριζε π.χ. τὸν Ludwig Ross καὶ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη.⁹³

Ἡ προσωπικὴ γνωριμία ἔγινε τὸ 1845 στὸ Πανεπιστήμιο. Τὸ πρῶτο σχόλιο τοῦ Κουμανούδη ἦταν: «πολλὰ ὁμιλεῖ. Φραγγίζει πῶς, δὲν Ἑλληνίζει κατὰ τὸ φέρεσιμον, εὐδιάκριτος».⁹⁴ Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ δύο λόγιοι ἀνῆκαν σὲ διαφορετικοὺς κύκλους στὴν Ἀθήνα, ἐνῶ δὲν εἶχαν ιδιαίτερες κοινωνικὲς σχέσεις. Ὁ Ραγκαβῆς ἐμφανίζεται μία μόνο φορὰ στοὺς καταλόγους ἐπισκεπτῶν ποὺ συνήθιζε νὰ τηρεῖ ὁ Κουμανούδης,⁹⁵ τὴν ἐποχὴ μάλιστα ποὺ συνεργάστηκαν στὴν προσπάθεια προβολῆς τῶν ἐλληνικῶν δικαίων στὴ διεθνῇ κοινότητα, ἐκ μέρους τῶν Θρακῶν, παραμονές τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.⁹⁶ Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴν συνεργάστηκαν γιὰ τὴν ἱδρυση «Φιλαρμονικῆς Ἑταιρείας».⁹⁷

Τὰ πρόσωπα ποὺ συμπαθοῦσε ὁ Ραγκαβῆς ἢ συγκροτοῦσαν τὸν κύκλο του, ὁ Κ. Σχινᾶς, ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος κυρίως, ἀλλὰ καὶ ὁ Χαρ. Χριστόπουλος, ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ Κ. Φρεαρίτης κτλ., εἶναι ἀκριβῶς αὐτά, μὲ τὰ ὁποῖα, μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ἀντιπαρατέθηκε ὁ Κουμανούδης.⁹⁸ Ἡ ἴδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνεи καὶ ἀντιστρόφως: ὀρισμένα μὴ συμπαθῇ στὸν Ραγκαβῆ πρόσωπα, ὅπως ἦσαν ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης, ὁ Γεώργιος Παπασλιώτης, ὁ Ἀριστείδης Μωραϊτίνης, ὁ Περικλῆς Ἀργυρόπουλος, εἶναι πρόσωπα ποὺ ἐκτιμοῦσε ἢ ὑποστήριζε ὁ Κουμανούδης.⁹⁹ Ἡ στάση, ἐξάλλου,

92. Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1), 8 Νοεμβρίου 1841 στὸ Βερολίνο. Τὸ τμῆμα αὐτὸ δημοσιευμένο: Μαριλίτσα Μητσοῦ, «Ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη», *Μολυβδοκοινοδολοπελεκητής* 5 (1995/96) 250-254. Ἡ ἀνθολογία εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Ἀλ. Χαντσερῆ, *Νέος Παρνασσός ἢ Ἀπάνθισμα τῶν ἐκλεκτοτέρων ποιήσεων τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1841.

93. ΕΒΕ, Ἀρχεῖο Κουμανούδη, φάκ. 1559, ἀρ. 12, Ἡμερολόγιον ἐν Γερμανίᾳ (φάκ. 23 (1137), ἀρ. 1).

94. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 34.

95. Φάκ. 36(1150), ἀρ. 139.

96. Συμπέγραφαν τὸ 1854, μαζὶ μὲ ἄλλους, ἐκκλήση στὴ γαλλικὴ γλώσσα πρὸς τοὺς εὐρωπαῖκοὺς λαοὺς νὰ ἐπιδείξουν φιλόφρονες αἰσθήματα πρὸς τοὺς Ἑλληνας. Βλ. [Κωνσταντίνος Ράδος], «Ἐκλογὴ ἐγγράφων ἐκ τοῦ γραμματοφυλακίου τοῦ Στ. Κουμανούδη», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, νέα σειρὰ Α', τχ. Β' (1928) 133-134.

97. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ραγκαβῆ, φάκ. 39, ἀρ. 106, 107.

98. Ὡς πρὸς τὸν Ραγκαβῆ, γιὰ τοὺς Σχινᾶ, Παπαρρηγόπουλο, Βυζάντιο βλ. παραπάνω. Ὁδηγὸς γιὰ τὰ ἄλλα πρόσωπα εἶναι τὰ *Ἀπομνημονεύματα*. Ὡς πρὸς τὸν Κουμανούδη, ἡ διαμάχη μὲ τοὺς Παπαρρηγόπουλο καὶ Βυζάντιο εἶναι γνωστὴ, ἐνῶ γιὰ τὸν Χριστόπουλο ἀναφέρω τὴν ὑπόθεσιν τῆς Ἑταιρείας ποὺ δὲν ἱδρύθηκε τὸ 1858. Γιὰ τὸν Φρεαρίτη βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 36-39. Μὲ τὸν Γούδα, τέλος, ὁ Κουμανούδης ἀντιπαρατέθηκε γιὰ τὴν καταστροφὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ εἶχε διαπράξει. Βλ. ἐφημ. *Παλιγγενεσία*, 17-2-1872, 19-2-1872, 22-2-1872, 25-5-1872.

99. Βλ. φάκ. 28 (1142), ἀρ. 37 (γιὰ τὸν Φαρμακίδη), φάκ. 20 (1134), ἀρ. 4, φάκ. 26

του Ραγκαβή απέναντι στην ΑΕ υποδηλώνει από μία άποψη την αντιπαράθεσή του με μια ολόκληρη ομάδα ανθρώπων που τη συγκροτούν μετά την αποχώρησή του. Άνεξάρτητα από την αξιοπιστία του, το σχόλιο ότι ο Παπαρρηγόπουλος ήταν «αποκεκλεισμένος» από την ΑΕ αποτελεί μια έμμεση ένδειξη προς αυτήν την κατεύθυνση. Στη διαφωνία σχετικά με το ζήτημα της Ακαδημίας το 1896 ο Ροΐδης διακρίνει σαφώς την ομάδα Ραγκαβή, Παπαρρηγόπουλου από αυτήν των Κουμανούδη, Β. Οικονομίδη,¹⁰⁰ ενώ παρόμοια διαπίστωση για τον Ραγκαβή έχει γίνει και ως προς τους λογοτεχνικούς κύκλους της Αθήνας.¹⁰¹

Η στάση συγκεκριμένων προσώπων αναδεικνύει αυτήν τη διάσταση. Ένας από τους πρώτους και σφοδρότερους επικριτές του Παπαρρηγόπουλου την εποχή που επιχειρούσε να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο, το 1850, ήταν ο Βασίλειος Σχινάς, άνθρωπος του στενού περιβάλλοντος του Κουμανούδη.¹⁰² Ο Ηλίας Σταθόπουλος, που υπογράφει ένα πολύ επιθετικό κείμενο έναντι του Ραγκαβή και του Π. Σούτσου, ανήκε επίσης στο στενότατο περιβάλλον του Κουμανούδη. Με το φυλλάδιο υπό τον τίτλο *Ο Α. Ραγκαβής και ο Π. Σούτσος ή η Νέα Έπιστήμη περί των Φαινομένων της Αυτόματου Κινήσεως της Τραπέζης και η Νέα Σχολή του Γραφομένου Λόγου*, που κυκλοφόρησε το 1853, ο Σταθόπουλος στρεφόταν αφ' ενός έναντι του Ραγκαβή για τις απόψεις του περί πνευματισμού¹⁰³ και αφ' ετέρου έναντι των απόψεων του Σούτσου για την ανάσταση της αρχαίας ελληνικής. Ο Σταθόπουλος μεταξύ πολλών άλλων έγραφε για τον Ραγκαβή (σ. 6): «ο άνήρ είναι μεστός κόμπου, στόμφου και οίσεως, επιπόλαιος εν πάσι, και άκριτος υπερβάθμιος». Στρεφόταν και έναντι του Παπαρρηγόπουλου για ένα λάθος της ιστορίας του και σημείωνε ότι ανέμενε «την καταδρομήν του συναγωγίου», να απολυθεί δηλαδή, αν γινόταν Υπουργός Παιδείας ο Ραγκαβής, λόγω της επίθεσής του. Την ίδια εποχή ο Κουμανούδης, μολονότι συμφωνούσε απολύτως με τις απόψεις των αντιπάλων του Σούτσου,¹⁰⁴

(1140), άρ. 92 (για τον Παπασλιώτη), Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, β.π., σ. 187-190 (για τον Αργυρόπουλο), Κ. Θ. Δημαρξ, «Αθησαύριστα και αποθησαυρισμένα κείμενα του Σ.Α. Κουμανούδη», *Ο Έραμιστής* 15 (1978-1979) 1-4, 8-10 (για τον Μωραΐτινη).

100. Έμ. Ροΐδης «Ακαδημία χωρίς Ακαδημαϊκούς». Βλ. Άλκης Άγγέλου (έπιμ.), *Άπαντα Έμ. Ροΐδη*, τ. Ε', Αθήνα 1978, σ. 198.

101. Στον κύκλο του ανήκουν εκτός του Παπαρρηγόπουλου, οί Δ. Βερναρδάκης, Θ. Όρφανίδης, Σκαρλάτος Βυζάντιος, Π. Ματαράγκας κ.ά. Βλ. Αθηνά Γεωργαντά, *Έμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα 1993, σ. 157.

102. Γεώργιος Λάιος, «Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη* 5 (1974-1975) 307-311. Ο Β. Σχινάς σχεδόν συνομήλικος του Κουμανούδη και από τους πρώτους μαθητές του, ήταν καθηγητής των Λατινικών στη Ριζάρειο. Βλ. Ιωάννης Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά*, Αθήνα 1870, σ. 40-46 (σημ. για την Ριζάρειο). Για τη σχέση του με τον Κουμανούδη βλ. φάκ. 35(1149), άρ. 88 και φάκ. 5(1107, άρ. 100).

103. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, β.π., τ. Β', σ. 287-293.

104. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, β.π., σ. 60-61.

δὲν δημοσίευσε τίποτε· ὁ Σταθόπουλος ἀποτελοῦσε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ δημόσια φωνὴ τοῦ φίλου του.¹⁰⁵

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα τὶς ἐπιστημονικὲς ικανότητες τοῦ Ραγκαβῆ· τὸν θεωροῦσε «ἀπρόσεκτο» καὶ «ἐπιπόλαιο» στὰ γραπτὰ του. Σχολιάζοντας τὸ ἔργο *Antiquités Helléniques* σημείωνε: «Ἐν γένει ὁ Ῥαγκαβῆς γράφων τὸ ἐκτενὲς τοῦτο ἀρχαιολογικὸν βιβλίον γενικὰς εἰδήσεις περὶ ἱστορίας παρῆχε, χωρὶς νὰ φροντίζῃ περὶ τῆς ἀκριβείας, ὅτε ὦν περὶ ἄλλα τινα ἐστραμμένος, εἰς τὰ πολιτικὰ φαίνεται, ὅθεν *de minimis praetor non curat*».¹⁰⁶ Παρόμοιες ἦσαν καὶ οἱ παρατηρήσεις του γιὰ τὴ μετάφραση τῆς *Ἑλευθερωμένης Ἱερουσαλήμ* τοῦ Τορκουάτο Τάσσο: «Ἀλλὰ καὶ πολλὴν εὐχέρειαν καὶ ἐπιπολαιότητα ὁ εὐλογημένος καὶ ἀπροσεξίαν ἔδειξεν ἀπ' ἐκείνας ὁποῦ ἠξεύρομεν ἐν πᾶσι σχεδὸν τοῖς ἔργοις του».¹⁰⁷ Ἡ κριτικὴ του ἐπεκτεινόταν καὶ στὶς λογοτεχνικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Ραγκαβῆ. Τὸ 1849 σὲ δύο ἀνώνυμα ἄρθρα στὴν ἐφημερίδα *Νέα Ἑλλάς*, στὴν ὁποία ἦταν τακτικὸς συνεργάτης, ὁ Κουμανούδης ἀμφισβητοῦσε τὴν πρωτοτυπία διηγήματος τοῦ Ραγκαβῆ δημοσιευμένου στὴν *Εὐτέρπη*,¹⁰⁸ ἐνῶ τὸ ἴδιο ἐπικριτικὸς ἦταν καὶ γιὰ τὸ ἔργο *Γοργὸς ἰέραξ* ποὺ ὑπέβαλε ὁ Ραγκαβῆς στὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τὸ 1871, στὴν κριτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὁποίου συμμετεῖχε.¹⁰⁹

Οἱ Κουμανούδης καὶ Ραγκαβῆς δὲν συνυπῆρξαν σὲ κανένα περιοδικὸ ἔντυπο ὡς συνεκδότες. Ἡ ὁμάδα ποὺ ἐξέδιδε ἢ εἶχε τακτικὴ συνεργασία μὲ τὸν *Φιλίστορα* ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοὺς φιλόλογους καὶ μαθητὲς τοῦ Κουμανούδη, Κωνσταντῖνο Μαυροφρύδη, Κωνσταντῖνο Ξανθόπουλο καὶ Ἀριστείδη Κυπριανό, ἐνῶ στὸ *Ἀθήναιον* συνεκδότες ἦσαν ὁ Κουμανούδης καὶ ὁ Καστόρχης, βασικοὶ

105. Ὁ Σταθόπουλος εἶναι ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας φυλλαδίου ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1857 μὲ τὸν τίτλο *Τοῦ ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ τοῦ 1857 τὰ ἐπεισόδια καὶ μιᾶς λογικῆς ἀριθμητικῆς ἢ ἐπὶ κρίσεως καὶ εἶχε στόχο νὰ ὑπερασπισθῇ τὸν Κουμανούδη στὶς ἐπιθέσεις ποὺ δεχόταν μὲ ἀφορμὴ τὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ τῆς χρονιᾶς ἐκείνης.*

106. Φάκ. 20 (1134), ἀρ. 20.

107. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 81.

108. Τὸ ἀπόκομμα στὸν φάκ. 51(1165), ἀρ. 5.

109. Φάκ. 32 (1146), ἀρ. 13. Βλ. τὴν ἔκθεση: P. Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d'Athènes 1851-1877*, Ἀθήνα 1989, σ. 291. Ὁ Κουμανούδης δὲν τοῦ συγχώρησε ποτὲ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν βράβευσε, ὡς εἰσηγητῆς στὸν Πάλλειο ποιητικὸ διαγωνισμὸ τὸ 1851, τὸ πιὸ ἀγαπημένο ἔργο του, τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο*. Μολονότι εἶχε συνείδηση ὅτι, μὲ τὶς περικοπὲς ποὺ ὁ ἴδιος εἶχε κάνει αὐτολογοκρινόμενος, ἀπέκρυπτε ἀπὸ τὸ κοινὸ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου —στὴν ἀνυπόγραφη ἀπάντηση στὴν κριτικὴ τοῦ Ραγκαβῆ σημείωνε ὅτι ἡ οὐσία κρυβόταν στοὺς στίχους ποὺ ἔλειπαν—, ποὺ ἐξέφραζε μὲ τὴ μεγαλύτερη πληρότητα τὶς πεποιθήσεις του, μετὰ ἀπὸ χρόνια, τὸν κατηγοροῦσε ὅτι δὲν εἶχε «εἰσδύσει στὸ νόημα τοῦ ποιήματος» καὶ χαρακτηρίζε τὴν κρίση του «ἐπιπολαία». Βλ. Ν. Α. Βέης, «Ἐμμετρα κείμενα Στ. Α. Κουμανούδη», *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 14 (1947-1948) 316. Γιὰ τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο* βλ. Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπύχειρος*, ὁ.π.

συντελεστές ἐπὶ πολλὰ χρόνια τῆς ΑΕ. Τὰ μόνα περιοδικά, στὰ ὅποια συνυπῆρξαν ὡς συγγραφεῖς ἦσαν ἡ *Πανδώρα* κατὰ τὴν περίοδο 1851-1856 καὶ ἡ *Χρυσάλλης* κατὰ τὸ διάστημα 1863-1867.

Στὸ *Ἀθήναιον*, ἐξάλλου, δημοσιεύθηκε καὶ ἡ διαμάχη Ραγκαβῆ-Λύσανδρου Καυταντζόγλου γιὰ τὸ μνημεῖο τοῦ Γρηγορίου Ε'. Ὁ Καυταντζόγλου εἶχε παλαιότερα ὑπερασπισθεῖ τὸν Κουμανούδη στὴ διαμάχη του μὲ τὸν Φρεαρίτη, ὅταν ὁ τελευταῖος, ὡς Πρύτανης, ὑποχρέωσε τὴν ΑΕ νὰ ἀπομακρύνει τὰ ἀρχαῖα ποὺ φυλάσσονταν σὲ κάποιες αἵθουσες τοῦ Πανεπιστημίου.¹¹⁰ Στὴν περίπτωση τῆς ἀντιδικίας του μὲ τὸν Καυταντζόγλου, γιὰ τὴ μορφή τοῦ μνημείου ποὺ ἐπρόκειτο νὰ κατασκευασθεῖ γιὰ νὰ τιμήσει τὸν Γρηγόριο Ε',¹¹¹ διακρίνεται ἡ ἀντιπάθεια ποὺ ἔτρεφε ὁ ἴδιος ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ μνημείου, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐκδότες τοῦ *Ἀθηναίου* πρὸς τὸ πρόσωπό του. Στὸν πρόλογο τῶν ἐκδοτῶν ὁ Ραγκαβῆς χαρακτηρίζοταν «αὐτοκλήτως ἐπιστέλλον νὰ ἐμποδισθῇ ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀποφάσεως τῆς ἐπιτροπῆς» καὶ ἔπαιρνε τὸ μέρος τοῦ Καυταντζόγλου σημειώνοντας ὅτι τὰ λεγόμενα τοῦ τελευταίου «ἔχουσι ἐπιστημονικὴν ἀξίαν». Ὁ Καυταντζόγλου κατηγοροῦσε τὸν Ραγκαβῆ γιὰ τὸ «ἀποφθεγματικόν», «ἀξιωματικόν» ὕφος του, ἐνῶ ἐμμέσως τὸν χαρακτηρίζε ἀναρμόδιο νὰ κρίνει. Ὁ Ραγκαβῆς ἐπανῆλθε μὲ ἄρθρο στὴν ἐφημ. *Ἐφημερίς*, γεγονός ποὺ ὀδήγησε τὸν Καυταντζόγλου νὰ δημοσιεύσει στὸ *Ἀθήναιον*¹¹² ἐπιστολὴ τοῦ Λουδοβίκου Θηρσίου, ὁ ὅποιος ὑποστήριζε τὶς ἀπόψεις του. Τὸ ὕφος τῶν σχολίων τῶν ἐκδοτῶν ἦταν καὶ πάλι εἰρωνικὸ γιὰ τὸν Ραγκαβῆ, ἐνῶ ὁ Θήρσιος τοῦ καταλόγιζε «αὐταρέσκεια», «ἀλαζονεία» καὶ ἀναρμοδιότητα νὰ ἐκφέρει γνώμη «περὶ τῆς εἰδικότητος» τῶν ζωγράφων.¹¹³

Κοινωνικὴ συνείδηση

Ἐξετάζοντας τὴν πορεία ἐνσωμάτωσης τῶν δύο λογίων, τὰ δίκτυα «προστασίας» ποὺ ἐντάχθηκαν, καθὼς καὶ τὴν κοινωνικὴ τους συνείδηση, ὀδηγούμεστε στὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ἀνῆκαν ἀπλῶς σὲ ἄλλους κύκλους, ἀλλὰ ἡ ἀπόστασις μετὰξὺ τους ἦταν καὶ κοινωνικὴ. Παρὰ τὸ γεγονός ὅτι μὲ τὰ προσόντα ποὺ

110. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, *Καλλιτεχνικὴ ἐξέτασις τῶν κατὰ τὴν ἀποπεράτωσιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου ἔργων τοῦ πρώην πρυτάνεως Κ. Φρεαρίτου*, Ἀθήνα 1865, σ. 72-73.

111. «Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' ἐπιστολὴ Α. Ρ. Ραγκαβῆ καὶ ἀπάντησις εἰς αὐτὴν ὑπὸ Λ. Καυταντζόγλου», *Ἀθήναιον* Δ' (1875) 125-142.

112. Λύσανδρος Καυταντζόγλου, «Συμπλήρωμα τῆς περὶ τοῦ τάφου τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' καλλιτεχνικῆς μελέτης», *Ἀθήναιον* Δ' (1876) 344-354.

113. Σχολιάζοντας τὴν ὑπόθεσις, ὁ Ραγκαβῆς ἀργότερα ἀπέδιδε τὴν ἐπίθεσις μόνο στοὺς ἀμέσως ἐμπλεκόμενους Καστόρχη καὶ Καυταντζόγλου. Βλ. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Δ', 169. Εἶναι ἡ μόνη ἀναφορὰ τοῦ Ραγκαβῆ στὸ πρόσωπο τοῦ Καστόρχη σὲ ὅλο τὸ κείμενο.

διέθετε, ή αποκατάσταση του Ραγκαβή στην Ελλάδα ήταν ούτως ή άλλως εξασφαλισμένη, είναι χαρακτηριστική ή εύκολία, με την οποία ενσωματώθηκε στην ελληνική κοινωνία, στηριζόμενος στην αρχή στον πατέρα του, ο οποίος άμέσως εντάχθηκε στους ήγετικούς κύκλους.¹¹⁴

Από την πρώτη στιγμή της άφιξής του στην Ελλάδα ο Ραγκαβής αποκαταστάθηκε επαγγελματικά ως αξιωματικός του στρατού, ήρθε σε επαφή με τον Καποδίστρια και γενικά με τα πρόσωπα που ανήκαν στα ήγετικά στρώματα. Μετά την παραίτησή του από το στρατό, περίμενε μια καλύτερη αποκατάσταση στηριζόμενος στην οικονομική στήριξη του πατέρα του, ενώ άρχισε τη σταδιοδρομία του στην ελληνική δημόσια διοίκηση το 1832, όταν ο θεϊός του, Ίάκωβος Ρίζος Νερουλός, τον διόρισε στη θέση του Παρέδρου στο Ύπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως. Η επαγγελματική του ασφάλεια δεν κινδύνευσε, όταν έξ αιτίας του «σκανδαλώδους» γάμου του παύθηκε από το Ύπουργείο Εκπαιδεύσεως.¹¹⁵ κατέλαβε άμέσως τη θέση του διευθυντή του Βασιλικού Τυπογραφείου. Το ψήφισμα κατά των έτεροχθόνων τον βρήκε στο Ύπουργείο Εσωτερικών, από όπου απολύθηκε μόν, αλλά διορίστηκε, σχεδόν άμέσως, στο Πανεπιστήμιο ως καθηγητής της Αρχαιολογίας.¹¹⁶

Από τη θέση του «προστατευομένου» στην αρχή της σταδιοδρομίας του βρέθηκε άρκετά νωρίς στη θέση του «προστάτη». Στήριξε τον Κ. Παπαρρηγόπουλο και την οικογένειά του, ενώ οι δύο αυτοί, μαζί με τους γηραιότερους Κ. Σχινά και Σκαρλάτο Βυζάντιο, συμπορεύθηκαν για χρόνια αλληλοϋποστηριζόμενοι. Ο Κ. Παπαρρηγόπουλος διορίστηκε το 1834 στο Ύπουργείο Δικαιοσύνης, όταν Ύπουργός ήταν ο Κ. Σχινάς, και όταν απολύθηκε ως έτερόχθων το 1844, ήταν ο Ραγκαβής που τον υποστήριξε συνιστώντας στον Κωλέττη το 1845 να τον διορίσει στο Γυμνάσιο Αθηνών, κάτι που πραγματοποιήθηκε ένα χρόνο μετά. Προηγήθηκε ή δυσμενής μετάθεση του προκατόχου του Γρηγόριου Γ. Παπαδόπουλου, έξ αιτίας της άρνησής του να συμμορφωθεί στην ύπουργική έγκύκλιο που συνιστούσε το βιβλίο του Παπαρρηγόπουλου. Τον διδακτορικό τίτλο που χρειάστηκε μερικά χρόνια άργότερα, για να διοριστεί στο Πανεπιστήμιο, τον όφειλε στις ενέργειες του Σχινά.¹¹⁷

Ο Ραγκαβής γνώριζε τον Κωλέττη από το 1831. Το 1834 ως σύμβουλος

114. Στο σπίτι του πατέρα του στην Αθήνα το 1834 συναθροίζονταν μέλη της προεπαναστατικής έξουσίας, Φαναριώτες και ξένοι παρεπιδημοῦντες. Βλ. [έπιστολή του Thomas Abbet-Grasset], «Αί Αθήναι πρό 66 έτών», *Παναθήναια* 1 (1900-1901) 264-265.

115. Για τον γάμο του βλ. παρακάτω.

116. Για τη ζωή του κατά την περίοδο αυτή βλ. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ό.π., σ. 39-50. Λεπτομερέστερη περιγραφή γίνεται στα αντίστοιχα έτη στα *Απομνημονεύματα*.

117. Κ. Θ. Δημαρής, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος*, ό.π., σ. 116-117, 122-123, 138, 448-449.

στο Υπουργείο Παιδείας ανέλαβε να συντάξει οργανισμό για τα γυμνάσια και το πανεπιστήμιο στην Αθήνα, ο οποίος δεν έγινε δεκτός από την αντιβασιλεία.¹¹⁸ Το 1847 είχε τη δυνατότητα να προωθεῖ υποθέσεις και άλλων, εκμεταλλευόμενος τη σχέση του με πολιτικά πρόσωπα.¹¹⁹ Από το 1856, όποτε ἐξελέγη βουλευτὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ στὴ συνέχεια τοποθετήθηκε στὴ θέση τοῦ Υπουργοῦ Ἐξωτερικῶν, ἡ σχέση του με τὴν πολιτικὴ εἶναι ἄμεση.¹²⁰

Ἄν πιστέψουμε τὸν Ραγκαβῆ, τὸ 1833 τοῦ προσφέρθηκε ἡ θέση τοῦ συμβούλου στὸ Υπουργεῖο Παιδείας, τὴν ὁποία παραχώρησε στὸν Σχινᾶ πὺ βρισκόταν σὲ δυσμένεια καὶ δὲν εἶχε ἐργασία ἐκείνην τὴν ἐποχὴ.¹²¹ Τὸ 1861, σὲ μιὰ περίοδο πὺ ἡ μόνη θέση τὴν ὁποία κατεῖχε ὁ Ραγκαβῆς ἦταν αὐτὴ τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, με δικές του ἐνέργειες, διατήρησε ὁ Σκαρλ. Βυζάντιος τὴ θέση του στὸ Υπουργεῖο Παιδείας πὺ κινδύνευε.¹²² Ἀκόμη καὶ ἂν τὰ παραπάνω εἶναι ἀπλῶς ἰσχυρισμοὶ τοῦ Ραγκαβῆ, ἡ ἀναφορὰ τους μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἓνα βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς κοινωνικῆς του συνείδησης, τὸ αἶσθημα ὑπεροχῆς. Εἴτε τὴν θεωρήσουμε πνευματικὴ, εἴτε κοινωνικὴ, οἱ ἐκδηλώσεις της εἶναι οἱ ἴδιες, δεδομένου ὅτι ἡ πνευματικὴ ὑπεροχὴ καθεαυτὴ σὲ μιὰ κοινωνία πὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων με εὐρωπαϊκὴ παιδεία ἦταν πολὺ μικρὸς, συνιστοῦσε ἀπὸ μόνη της κοινωνικὴ ἀνωτερότητα. Δὲν ἦταν ἀπλῶς φιλοφροσύνη, λοιπόν, ἡ παρατήρηση τοῦ Σκαρλάτου Βυζάντιου, λίγο πρὶν τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Γεωργίου στὴν Ἑλλάδα, ὅτι ἡ θέση τῆς ὑπεύθυνης τῆς αὐλῆς τῆς Βασιλίσσας ἀνῆκε δικαιωματικὰ στὴν κυρία Ραγκαβῆ.¹²³

Στὸ θεατρικὸ του ἔργο *Τοῦ Κουτρούλη* ὁ γάμος ὁ Ραγκαβῆς ἀποκαλύπτει τὴν κοινωνικὴ του συνείδηση σὲ μιὰ κρίσιμη γιὰ τοὺς ἐτερόχθονες περίοδο, τὸ 1844. Ἡ σάτιρα ἀναφέρεται στὴν εὐκολία με τὴν ὁποία ὁ καθένας, χωρὶς καμμία παιδεία, εἰδικὰ προσόντα καὶ κύρος, μποροῦσε νὰ καταλάβει δημόσιες θέσεις στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Μέσα ἀπὸ τὴν κριτικὴ στὸ πολιτικὸ σύστημα πὺ λειτουργεῖ χωρὶς ἀξιοκρατία, ὁ συγγραφέας ὑπερασπίζεται ἐμμέσως τὴν ὑφιστάμενη ἐπιθέσεις τάξη τῶν ἀνθρώπων με προσόντα καὶ τὴν ἔντονα ἀμφισβητούμενη ὑπεροχὴ της.¹²⁴

118. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 2004, σ. 50, 52.

119. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 1, ἀρ. 5, ἐπιστολὴ Ραγκαβῆ πρὸς Χ. Παρμενίδη, 17-3-1847. Ἔχει ἀναλάβει νὰ προωθήσει ὑπόθεση τοῦ Χ. Παρμενίδη στὸν Υπουργὸ Γλαράκη καὶ στὸν διάδοχό του.

120. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ἔ.π., Β', σ. 373· Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ἔ.π., σ. 115, 120.

121. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ἔ.π., Β', σ. 361.

122. Στὸ ἴδιο, Γ', σ. 76-77. Με τὸν ἴδιο τρόπο παρουσιάζει τὰ Σκιαδικὰ ὡς οἰκογενειακὴ του ὑπόθεση. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ἔ.π., σ. 503.

123. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, ἐπιστολὴ πρὸς Ραγκαβῆ τῆς 9 Αὐγ. 1863. Εἶναι βέβαιος ὅτι δὲν θὰ τὴν καταλάβει, ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν πραγμάτων.

124. Δημήτρης Σπάθης, «Ἀί λυπηραὶ συνέπειαι τῶν ἐπαναστάσεων». Τὰ πολιτικὰ

Ἡ συνείδηση κοινωνικῆς ἀνωτερότητας ποὺ χαρακτηρίζει τὸν Ραγκαβῆ ἐρμηνεύει τὴν ὑπεροψία, μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπιζε πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους διασταυρώθηκε στὴ ζωὴ του. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ Κουμανούδης, τουλάχιστον κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἐγκατάστασής του στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1851 ὁ Κουμανούδης δημοσίευσε ἐπιστολὴ στὴν *Πανδώρα*,¹²⁵ μὲ τὴν ὁποία ἀνακοίνωνε, ἐνοχλημένος, ὅτι ὁ ἴδιος εἶχε ἐπανειλημμένα καταγγεῖλει τὴν πλαστότητα τῶν χειρογράφων τοῦ Σιμωνίδη καὶ ἀνέφερε τὰ ἄρθρα ποὺ εἶχε δημοσιεύσει ἀνώνυμα στὴν ἐφημ. *Νέα Ἑλλάς*.¹²⁶ Ἡ ἐπιστολὴ ἦταν ἀπάντηση σὲ ἐκτενὲς σχετικὸ δοκίμιο τοῦ Ραγκαβῆ, μέλους τῆς ἐκδοτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ, ὅπου ἀγνοεῖτο ἡ σχετικὴ ἀρθρογραφία ὁποιοδήποτε ἄλλου γιὰ τὸ θέμα.¹²⁷ Ἀκόμα κι ἂν ἀγνοοῦσε ὁ Ραγκαβῆς, τὴν ταυτότητα τοῦ ἀρθρογράφου τῆς *Νέας Ἑλλάδος*, ἀποκλείεται νὰ μὴ γνώριζε τὴ σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Κουμανούδη, ὁ ὁποῖος εἶχε συμμετάσχει στὴν ἐπιτροπὴ τῶν καθηγητῶν ποὺ ἔκρινε τὰ χειρογράφα καὶ εἶχε γνωματεύσει πρῶτος γιὰ τὴν πλαστότητά τους, ἐνῶ εἶχε ὑποστῆ καὶ μήνυση γιὰ συκοφαντικὴ δυσφήμιση ἀπὸ τὸν θιγόμενο πλαστογράφο. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ραγκαβῆς δὲν ἀναφέρει τίποτε σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ στὰ *Απομνημονεύματα*, ὅπου προβάλλει συνήθως ἰδιαίτερα τὴ συνεισφορά του σὲ ὁποιοδήποτε ζήτημα, εἴτε πολιτικὸ εἴτε πνευματικόν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ Κουμανούδης, παρὰ τὴν ἀνασφάλεια ποὺ αἰσθανόταν κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐπαγγελματικῆς κυρίως ζωῆς του στὴν Ἀθήνα, γνωρίζοντας πόσο εὐκόλο ἦταν νὰ χάσει τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο,¹²⁸ δὲν ἔδειξε νὰ ὑποτιμᾷ τὶς φιλολογικὲς του ικανότητες. Μολονότι τὸν ἀπασχολοῦσε τὸ μέγεθος τοῦ ἀκροατηρίου του,¹²⁹ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἴσο, ἴσως καὶ ἀνώτερο,¹³⁰ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους συναδέλφους του. Ἡ στάση του ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἐπαγγελματικῆς θέσης ἦταν παρόμοια μὲ αὐτὴν τοῦ Ραγκαβῆ· καὶ οἱ δύο ἐπέμειναν νὰ διορισθοῦν στὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιο, ὁ μὲν Κουμανούδης ἀπέρριψε τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ στὸ Γυμνάσιο Πατρῶν,¹³¹

γεγονότα τοῦ 1843 καὶ *Τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος*, *Τὰ Ἱστορικά* 2 (Δεκέμβριος 1984) 317-334. Ὁ συγγραφέας τονίζει τὴ φαναριώτικη συνείδηση τοῦ Ραγκαβῆ.

125. *Πανδώρα* Β' (1851-1852) 754.

126. Ἀναφέρει 7 δημοσιεύματα. Στὸ ἀρχεῖο του σώζονται τὰ ἀποκόμματα τῶν 6. Βλ. φάκ. 51(1165), ἀρ. 6-12. Γιὰ τὴν ὑπόθεση βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 44.

127. *Πανδώρα* Α' (1850-1851) 262-263.

128. *Ημερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 54, 55. Διορίσθηκε ὑφηγητὴς τὸ 1845, ἔγινε ἑκτακτὸς καθηγητὴς τὸ 1846 καὶ τακτικὸς τὸ 1854.

129. *Στὸ ἴδιο*, σ. 63, 73, 76, 151.

130. *Στὸ ἴδιο*, σ. 69, 72 («ἐκ φύσεως ἔχω κάποια ἐξοχὴ καὶ λαμπρὴ ικανότητα στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων συγγραφέων»).

131. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 29.

ὁ δὲ Ραγκαβῆς στὸ Γυμνάσιο Ἀθηνῶν.¹³² Δὲν ἔδειξε ἐπίσης νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες ἀντιρρήσεις τοῦ Ραγκαβῆ σὲ ἀπόψεις ποὺ ἐξέφραζε εἴτε ἡ ΑΕ, εἴτε ὁ ἴδιος. Γύρω στὸ 1895, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ραγκαβῆ ποὺ τοῦ γέννησε τὴ σκέψη νὰ γράψει καὶ αὐτὸς ἀπομνημονεύματα, ὅπως τὸν παρακινούσαν οἱ φίλοι του.¹³³ Ὁ τρόπος ποὺ ὁ Ραγκαβῆς ἀντιμετωπίζει τὸν Κουμανούδη στὰ Ἀπομνημονεύματα ὑποδηλώνει, πάντως, τὴν «οὐδέτερη» σχέση τους. Τὸν ἀναφέρει ἐλάχιστα, μία φορὰ ὡς μέλος τῆς κριτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ Βουτσιναίου ποιητικοῦ διαγωνισμοῦ καὶ μία ὡς ὑποψήφιο γιὰ ἓνα γερμανικὸ παράσημο, καὶ τὶς δύο φορές παρεμπιπτόντως καὶ μὲ ἀφορμὴ περιστάσεις στὶς ὁποῖες πρωταγωνιστεῖ ὁ ἴδιος.¹³⁴ Στούς ἐπανειλημμένους σχολιασμοὺς τῆς ΑΕ, ὁ Κουμανούδης ἀπουσιάζει, κάτι ποὺ δὲν ἰσχύει γιὰ τὸν Εὐστρατιάδη, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν κρύβει τὴν ἀντιπάθειά του.

Μία χαρακτηριστικὴ καὶ γνωστὴ διαμάχη εἶναι αὐτὴ μὲ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη, αὐτόχθονα Ἀθηναῖο, ἀσχολούμενο μὲ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀπὸ τὴν προεπαναστατικὴ περίοδο. Ὁ Ραγκαβῆς ἀντιμετώπιζε ὑπεροπτικὰ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ποὺ ἦρθε στὴν Ἑλλάδα τὸν αὐτοδίδακτο Πιττάκη.¹³⁵ Ὁ Πιττάκης διετέλεσε ἐπὶ χρόνια ὑφιστάμενος τοῦ Ραγκαβῆ, ἀπὸ τὸ 1832 ὡς τὸ 1841, ὡς ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Συνιδρυτὲς τῆς ΑΕ καὶ τὰ πιὸ δραστήρια στελέχη της κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία, ἔφθασαν στὸ σημεῖο νὰ μὴν ἔχουν οὔτε τυπικὲς σχέσεις. Ἀφορμὴ ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν *Antiquités Helléniques* τοῦ Ραγκαβῆ, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναδημοσίευσε μὲ διορθώσεις ὅλο τὸ ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν ποὺ εἶχε συγκεντρώσει καὶ δημοσιεύσει ὁ Πιττάκης, κερδίζοντας ἔτσι ὁ ἴδιος τὴ φήμη στὴν εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ κοινότητα. Ἐνα ἄλλο ἐπεισόδιο στὸ πλαίσιο τῆς ΑΕ –δὲν διαβάστηκε ἐπιστημονικὸ ὑπόμνημα τοῦ Πιττάκη ἐξ αἰτίας τῆς μακρηγορίας τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ ἄλλο θέμα– σὲ συδυασμὸ μὲ τὸν παραγκωνισμὸ τοῦ Πιττάκη στὴ διοίκηση τῆς Ἑταιρείας, ὅπου ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν κατελάμβανε θέση ἀπλοῦ μέλους, παρὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ψήφων ποὺ ἐλάμβανε στὶς ἐκλογές, ὁδήγησε στὴν πλήρη ρήξη. Ἀπὸ τὸ 1852 ὁ Πιττάκης ἀπέκρυπτε συστηματικὰ ἀπὸ τὸν Ραγκαβῆ τὸ ἀνευρισκόμενο ὕλικό τῶν ἐπιγραφῶν, γεγονὸς ποὺ ἀνέφερε ὁ Ραγκαβῆς στὸν πρόλογο τοῦ β' τόμου τῶν *Antiquités Helléniques*. Ὁ Πιττάκης ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἀνῆκε σὲ αὐτοὺς ποὺ ἐπέμεναν νὰ δημοσιευθεῖ στὶς ξένες ἐφημερίδες

132. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 136-137.

133. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 41.

134. Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 93, τ. Δ', σ. 226.

135. Αὐτὸς εἶναι πιθανῶς ὁ συγγραφέας ἄρθρου ποὺ σχολιάζει μὲ εἰρωνεία τὴν «προ-κέρυξιν» τοῦ Πιττάκη γιὰ τὸ ἔργο του *Ancienne Athènes*. Βλ. Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προῦνη-Φιλίπ, εἰσαγωγὴ στὸ *Εὐρετήριο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*, Ἀθήνα 1973, σ. 8'.

ή παραίτηση του Ραγκαβή από την Αρχαιολογική Εταιρεία το 1851.¹³⁶

Ο Πιττάκης, χαρακτηριστικός αυτόχθων, είχε έρεϊσματα σε πολλούς, όχι μόνον Αθηναίους,¹³⁷ αλλά και ξένους αρχαιολάτρες.¹³⁸ Είναι χαρακτηρισική η αποστροφή του προξένου των ΗΠΑ στην Αθήνα, Gregory Perdikaris, στην περιγραφή των δραστηριοτήτων της ΑΕ:

*Its President Mons J. R. Nerulos, and its Secretary, Mr. R. Rangabé have been too inefficient, and have done little else besides inflicting long speeches upon the members and their friends, who, once a year, assemble under the columns of the Parthenon for the purpose of celebrating the anniversary of the Society. Owing to the inertness of its chief officers, the Society has lost much of its life, and the interest of the antiquities might have suffered still more had it not been for the energy, the Zeal and untiring effort of Mr Pittakes, a member of the Society and «Conservator General of the antiquities of the country». Mr Pittakes, who is a native of Athens, is almost the only man in the city who, by the simplicity of his manners and the purity of his patriotism, can lay claim to the enviable distinction of a classic descent.*¹³⁹

Η άνεση, όπως και η συνείδηση κοινωνικής ανωτερότητας του Ραγκαβή, είναι φανερά σε όλη του τη ζωή. Η παρουσία σε κοινωνικές εκδηλώσεις, είτε κοσμικές είτε πολιτικές, ήταν έντονη και διαρκής.¹⁴⁰ Η πολιτική και διπλωματική ιδιότητα δεν έρμηνεύει πλήρως αυτήν την κοινωνική συμπεριφορά, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα χρόνια της παραμονής του στην Αθήνα. Από την πρώτη στιγμή που ήρθε στην Ελλάδα, παρατήρησε με έκπληξη, αλλά και ικανοποίηση «τους έξοχους τρόπους» και τις «συναναστροφές» που χαρακτήριζαν κάποιους κύκλους,¹⁴¹

136. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *ό.π.*, σ. πθ'-ρμ'. Για τη διαμάχη βλ. επίσης Αγγελική Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες*, *ό.π.*, σ. 91. Για την απόκρυψη υλικού από τον Πιττάκη βλ. επίσης την επιστολή του προς τον Ραγκαβή: KEINE, Αρχείο Άλ. Ρ. Ραγκαβή, φάκ. 39, αρ. 101.

137. Το 1832 ήταν δημογέροντας. Βλ. Αγγελική Κόκκου, *ό.π.*, σ. 89. Αργότερα είχε την υποστήριξη της εφημερίδας *Αιών* και του εκδότη της Ι. Φιλήμονα. Βλ. Αθηνά Γ. Καλογεροπούλου, Μαρία Προύνη-Φιλίπ, *ό.π.*, σ. ρλδ'. Στις μεταγενέστερες περιγραφές της αθηναϊκής κοινωνίας προβάλλεται ιδιαίτερα. Βλ. Δ. Γατόπουλος, *Η ιστορία της αθηναϊκής κοινωνίας*, Αθήνα 1942, σ. 76.

138. Ήταν αυτός που τους ξεναγούσε στις αρχαιότητες της Αθήνας και τον ανέφεραν στις δημοσιευόμενες έντυπώσεις τους. Βλ. Αγγελική Κόκκου, *ό.π.*, σ. 88-89. Βλ. επίσης Έντμουντ Άμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. «Η σύγχρονη Ελλάδα» 1854*, μετάφρ. Α. Σπήλιος, Αθήνα χ.χ. [α' έκδ. 1855], σ. 175.

139. G. A. Perdikaris, A.M. (Late Consul of the United States at Athens), *The Greece and the Greeks*, Νέα Υόρκη 1845, σ. 44-45. Σε υποσημείωση, πάντως, τονίζει την επιστημονική συμβολή του Ραγκαβή, με τις πληροφορίες που παρείχε στις ετήσιες εκθέσεις της Εταιρείας.

140. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, *ό.π.*, σ. 235, 242.

141. Άλ. Ρ. Ραγκαβής, *Απομνημονεύματα*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 232· τ. Β' σ. 61.

συμπεριφορές προφανώς οίκεϊες σέ αὐτόν. Ἡ κοινωνική ἄνεση φαίνεται καί ἀπό τήν ἐξέλιξη τῆς πορείας τῆς οἰκογένειάς του· τὰ παιδιά του σπούδασαν στοῦ ἐξωτερικοῦ καί οἱ δύο ἀκολούθησαν διπλωματική καριέρα.¹⁴² Ἡ σχέση τοῦ Ραγκαβῆ μέ τοὺς συλλόγους τῆς ἐποχῆς ἀποτελεῖ ἐπίσης στοιχεῖο τῆς κοσμικῆς του ἐξωστρέφειας. Συμμετεῖχε μέ μεγάλη προθυμία στὸν *Παρνασσό*, ὅπου ἐξελέγη Πρόεδρος τοῦ καλλιτεχνικοῦ τμήματος, καί στὸν *Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων*, ὡς μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.¹⁴³

Ἄς δοῦμε τήν πορεία ἐνσωμάτωσης τοῦ Κουμανούδη. Σύνδεσμος τοῦ νεοφερμένου μέ τήν ἀθηναϊκή κοινωνία ὑπῆρξαν οἱ συμφοιτητές καί φίλοι του στὴ Γερμανία, Σταῦρος Σταθόπουλος, Ἡρ. Μητσόπουλος, Π. Εὐστρατιάδης, Γεώργιος Πετιμεζᾶς καί Γεώργιος Ἀλεξάκης.¹⁴⁴ Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ Σταθόπουλος, καθὼς καί ὁ Ἡπειρώτης Δημήτριος Χαραμῆς, ἐπίσης φίλος ἀπὸ τὴ Γερμανία, τὸν ἔφεραν σέ ἐπαφή μέ τὰ πρόσωπα ποὺ θὰ τὸν βοηθοῦσαν νὰ σταθεῖ, κυρίως ἐπαγγελματικά.¹⁴⁵

Τὸ δίκτυο «προστασίας» ποὺ κάλυψε στὴν ἀρχὴ τὸν Κουμανούδη ἦταν ὁ κύκλος τῶν Ἡπειρωτῶν, ὁ ὁποῖος ἦταν συνδεδεμένος μέ τὸ Γαλλικὸ κόμμα, λόγῳ τοῦ Κωλέττη. Εἶναι βέβαιον πὼς δὲν δημιούργησε δικό του κύκλωμα· τὸ 1863 καί τὸ 1885 χρειάστηκε νὰ μεσολαβήσουν συγγενεῖς, στὴν πρώτη περίπτωση ὁ ἀδελφός του καί στὴν δεύτερη ὁ Ζακυνθινὸς θεῖος τῆς γυναίκας του, ὥστε νὰ ἐπιλύσει κάποια προβλήματα ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ στὶς σχέσεις του μέ τὴν Κυβέρνηση.¹⁴⁶ Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐρμηνεία ποὺ μπορεῖ νὰ

142. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, ὁ.π., σ. 167-168. Ἡ φοίτηση τῶν γόνων τῶν πολιτικῶν καί τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου στοῦ ἐξωτερικοῦ ἀποτελεῖ κανόνα. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καί φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 394.

143. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', τ. Δ', σ. 513-514, 532-533.

144. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ὁ.π., σ. 13.

145. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Χαραμῆ, ὁ Κουμανούδης σημειώνει στοῦ ἡμερολογίου του ὅτι συστηματικὰ τὸν συνέστηνε σέ σημαντικὰ πρόσωπα τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας (ὁ.π., σ. 51). Ἡ πιὸ σημαντικὴ γνωριμία ἦταν μέ τὸν Ἰ. Κωλέττη (ὁ.π., σ. 34, 68). Ὁ Χαραμῆς ἦταν συγγενὴς τοῦ Γεωργίου Σταύρου. Βλ. Σωκρ. Β. Κουγέας, «Ἡπειρωτικὸν ἀρχεῖον Σταύρου Ἰωάννου», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 14 (1939) 30, 32. Γεννήθηκε τὸ 1815 στὰ Ἰωάννινα καί ἀργότερα ἔζησε στὴν Ὁδησσὸ μέ τοὺς γονεῖς του, ἀπὸ ὅπου πῆγε τὸ 1835 στοῦ Μόναχο. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα, δίδασκε Ἱστορίαν στὴν σχολὴ Εὐελπίδων τοῦ Πειραιᾶ. Ὡς μέλος τῆς ΑΕ συμμετεῖχε στὶς ἀνασκαφικὲς δραστηριότητές της. Βλ. Στ. Α. Κουμανούδης, Κ. Πιττάκης, Δ. Χαραμῆς, Π. Εὐστρατιάδης, *Ἐπιγραφὰὶ ἀνέκδοτοι ἀνακαλυφθεῖσαι καί ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου*, Α', 1851 καί Β', 1852. Τὸ Γ' τεῦχος ἐκδίδεται μόνον ἀπὸ τὸν Εὐστρατιάδην τὸ 1855. Βλ. Konstantin Kotsowilis, *Die griechischen Studenten in München unter König Ludwig I. von Bayern (von 1826 bis 1844)*, Μόναχο 1995, σ. 195-196.

146. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1863, ἐν μέσῳ τῆς πολιτικῆς κρίσης τῆς Μεταπολίτευσης, ὁ Ἰωάννης διαβεβαίωσε τὸν ἀδελφὸ του ὅτι «διὰ τὸ πρόβλημα ποὺ σ' ἔκαμεν ὁ κύριος ὑπουργὸς

δώσει κανείς στα συγκεκριμένα περιστατικά, είναι εύλογη, ωστόσο, η υπόθεση ότι η πρόσβαση στα πολιτικά πρόσωπα δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολη για τον Κουμανούδη, τουλάχιστον για προσωπικά ζητήματα. Κατά τον Ροΐδη το 1894 «παραγκωνίσθηκε» από την ΑΕ, «έξ ενός βουλευτικού νεύματος».¹⁴⁷

Έξαρτημένος πολιτικά από τον Κωλέττη, ο οποίος τον είχε διορίσει στο Πανεπιστήμιο, και άνασφαλής ως προς την επαγγελματική του εξασφάλιση ως περίπου το 1850,¹⁴⁸ ήταν υποχρεωμένος για χρόνια να συμπληρώνει το εισόδημά του και από άλλες πηγές, όπως ήταν η τυπογραφική επιμέλεια κειμένων, η διδασκαλία σε ιδιωτικά σχολεία και τα ιδιαίτερα μαθήματα.¹⁴⁹ Ο μόνος από τα παιδιά του που επιχείρησε να συνεχίσει τις σπουδές του στη Χαϊδελβέργη, ο Αθανάσιος, επέστρεψε μετά από μερικούς μήνες, διότι δεν τον στήριζε οικονομικά ο εξάδελφός του Ανδρέας Ι. Κουμανούδης από το Βελιγράδι.¹⁵⁰ Εκτός του Αθανασίου, ο οποίος εργάστηκε στην αρχή ως δικηγόρος και στη συνέχεια ως βοηθός του πατέρα του στην ΑΕ, τα άλλα του παιδιά, ο Πέτρος και ο Ιωάννης, εργάστηκαν ως υπάλληλοι. Ο Πέτρος φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή, χωρίς να πάρει πτυχίο,¹⁵¹ εργάστηκε στην αρχή ως έμπορο υπάλληλος και στη συνέχεια στην Εθνική Τράπεζα.¹⁵² Ο Ιωάννης σπούδασε στη Νομική και εργάστηκε στο Υπουργείο Οικονομικών.¹⁵³

Εν αντιθέσει προς τον Ραγκαβή, ο Κουμανούδης δεν συμπαθούσε την έντονη δημόσια ζωή. Μολονότι σε νεαρή ηλικία συναναστρεφόταν περισσότερο με εξέχοντα πρόσωπα της αθηναϊκής κοινωνίας, αργότερα σημείωνε ότι γενικά στη ζωή του απέφυγε τη συναναστροφή με προβεβλημένους Αθηναίους πολίτες

θέλω φροντίσει». Βλ. φάκ. 1(1103)α', αρ. 32. Τον Μάιο του 1885, επί κυβερνήσεως Θ. Δηλιγιάννη, ο Ζακυνθινός θεϊός της γυναίκας του Διον. Έλληνας προσπαθεί να λύσει το πρόβλημα της «παύσης» του γιου του Κουμανούδη, Ιωάννη, μέσω του συμπατριώτη του Υπουργού, Ρώμα. Βλ. φάκ. 11(1113), αρ. 6.

147. Άλκης Αγγέλου (έπιμ.), *Άπαντα Έμ. Ροΐδη*, ό.π., τ. Ε', σ. 178.

148. Στον πρωτανικό λόγο του 1846 ο Θεόδ. Μανούσης ταύτιζε τον Κουμανούδη με το γαλλικό κόμμα, ενώ το 1847 ο Κουμανούδης ψήφισε τον Κ. Σχινά που ανήκε στο γαλλικό κόμμα για τη θέση του Βουλευτή του Πανεπιστημίου, με την ελπίδα ότι θα τον βοηθήσει να έδραιώσει τη θέση του στο Πανεπιστήμιο. Βλ. *Ημερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανούδη 1845-1867*, ό.π., σ. 86, 87, 88.

149. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ό.π., σ. 27-28.

150. Το 1873 διέκοψε τις σπουδές του στην Αθήνα και παρακολούθησε μαθήματα για ένα χρόνο περίπου το 1873 στη Χαϊδελβέργη, από όπου επέστρεψε και πήρε το πτυχίο του στην Αθήνα το 1876. Βλ. φάκ. 1(1103)α', αρ. 2-9, 51 και φάκ. 11 (1113), αρ. 2, 11, 12.

151. Βλ. το μαθητολόγιο που τηρούσε ο Κουμανούδης κατά τα έτη 1870/71, 1871/72, 1872/73: φάκ. 52 (1166).

152. Βλ. το Μητρώον των μελών της ΑΕ, φάκ. 39 (1153), αρ. 11 και φάκ. 11(1113), αρ. 7.

153. Φάκ. 5 (1107), αρ. 110, φάκ. 36 (1150), αρ. 14, φάκ. 11(1113), αρ. 6 και φάκ. 36 (1150), αρ. 14.

(*proceres civitatis*) καὶ δὲν καλλιέργησε τὴ φιλία μὲ πολιτικούς ἢ λογοτέχνες κτλ., περιοριζόμενος σὲ ἓναν στενὸ κοινωνικὸ κύκλο.¹⁵⁴ Δὲν τὸν βρίσκουμε νὰ ἐκφωνεῖ λόγους στὰ πλαίσια συλλόγων, στοὺς ὁποίους ἄλλωστε ἀπέφευγε νὰ συμμετάσχει,¹⁵⁵ ἐκτὸς τῆς ΑΕ, ὅπως δὲν τὸν βρίσκουμε καὶ σὲ φιланθρωπικὰ ἰδρύματα.¹⁵⁶ Ζοῦσε μᾶλλον λιτὰ¹⁵⁷ καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα κινοῦνταν καὶ οἱ ἐπιταγές γιὰ τὴν κηδεία του.¹⁵⁸ Ἡ λιτὴ μορφή τοῦ οἰκογενειακοῦ τάφου τῶν Κουμανούδης στὸ Α' Νεκροταφεῖο δὲν συγκρίνεται μὲ τὴ μεγαλοπρέπεια τοῦ τάφου τῶν Ραγκαβῆ.¹⁵⁹

Βασικὸ στοιχεῖο τοῦ χαρακτήρα τοῦ Κουμανούδης ἦταν ἡ «ἀσθένεια» κατὰ τὴν ἐκφρασή του,¹⁶⁰ ἡ ὁποία τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἀντιδρᾷ μὲ μαχητικότητα, ἐκτιθέμενος δημοσίως σὲ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία δὲν ἀνεχόταν τὴ συζήτηση, ὅπως ἦταν κυρίως ἡ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα.¹⁶¹ Γνωρίζουμε σήμερα ὅτι, ὡς πρὸς τὴ θρησκεία, ὑπῆρξε «αἰρετικὸς», χαρακτηριστικὸ ποὺ ἐπιμελῶς ἀπέκρυπτε, ἀκόμη καὶ σὲ αὐστηρῶς ἰδιωτικὰ κείμενα.¹⁶² Ἡ σχέση του μὲ τὸν Γεώργιο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μαθητὴς του, δὲν ἦταν τόσο στενὴ, ὅσο τοῦ Ραγκαβῆ.¹⁶³

154. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 200.

155. Στὸ ἴδιο, σ. 92.

156. Δὲν ἐμφανίζεται σὲ κανένα Διοικητικὸ Συμβούλιο. Βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἐλληνικὴ πρωτεύουσα τὸν 19ο αἰῶνα*, Ἀθήνα 1995. Δήλωνε ἐπίσης, ὅτι δὲν ἀνταποκρίθηκε σὲ προσκλήσεις πρέσβειων οὔτε τίς ἀνταπέδωσε. Βλ. φάκ. 5(1107), ἀρ. 12 (ἐπικήδειος γιὰ τὸν ἑαυτό του).

157. Ὁ Ν. Σπανδωνῆς τὸ 1894 ἔγραφε ὅτι ὁ Κουμανούδης τὸν ὑποδέχθηκε «ἐν τῷ κατὰ τὴν ὁδὸν Ζαλοκώστα μικρῷ οἰκίσκῳ του, ἐντὸς τοῦ λιτοῦ εἰς ἐπιπλα, ἀλλὰ τοσοῦτον πλουσίῳ εἰς ἄριστα βιβλία γραφείου του». Βλ. Ν. Α. Σπανδωνῆς, «Ὁ Στέφανος Κουμανούδης περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος», *Ημερολόγιον Νέας Ἑλλάς*, Ἀθήνα 1894, σ. 238.

158. Βλ. τὴ διαθήκη του στὸν φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

159. Ἐ. Ἀγγελολάττη-Τσουγκάρη – Δ. Τσουκλίδου-Πέννα, *Μητρῶον Α' Νεκροταφείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1972, σ. 219-220, 320-324.

160. Ἔτσι ὀνόμαζε τὴν ἀδυναμία του νὰ συμμετέχει σὲ ἓνα μακρόχρονο δημόσιο διάλογο γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, μὲ ἀφορμὴ τὸν Βουτσινᾶ ποιετικὸ διαγωνισμὸ τοῦ 1866. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Λεξικογραφία καὶ ἰδεολογία*, ὁ.π., σ. XLIII.

161. Τὸ 1873 σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Μαρίνο Βεργωτῆ, μὲ ἀφορμὴ τὸ ἔργο του *Δοκίμιον περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, χαρακτήριζε «ἥρωες» τοὺς ἀνθρώπους ποὺ προκαλοῦσαν συζητήσεις γιὰ τέτοια θέματα. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 164-165· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδης, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 111.

162. Τὴ συμμετοχὴ του στὴν ὁμάδα τῶν Καϊριστῶν γνωρίζουμε μόνο ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Καϊρη. Βλ. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ὁ.π., σ. 128-129. Γιὰ τὶς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις βλ. στὸ ἴδιο, σ. 126-129, 213-215, 221-222, 244-247, 248-249, 257, 260-262· Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδης, Στράτης Καλοπίχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 127-174.

163. Οἱ κόρες τοῦ Ραγκαβῆ εἶχαν προσωπικὴ σχέση μὲ τὴν κόρη τοῦ Γεωργίου. Βλ.

Ἔχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ δύο λόγιοι δὲν υἱοθετοῦσαν ἀπλῶς μιὰ διαφορετικὴ στάση ζωῆς, ἀλλὰ ἐξέφραζαν διαφορετικοῦ τύπου κοινωνικὲς συνειδήσεις, ἐνῶ ὑπῆρχε διαφορὰ μεταξὺ τους καὶ ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη.¹⁶⁴ Πρόκειται, ἀσφαλῶς, γιὰ ἀστικὲς κοινωνικὲς συνειδήσεις. Ἐκτὸς τοῦ διαφορετικοῦ τρόπου ζωῆς, κάποιες πολὺ συγκεκριμένες πλευρὲς στὶς συμπεριφορὲς τῶν δύο τοὺς ἐντάσσουν καὶ σὲ διαφορετικοὺς «ἀστικούς τύπους».

Ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέρριπτε μόνο θεωρητικὰ τὸν «κοσμοπολιτισμό»· ἡ ἄποψη αὐτὴ διέπνεε τὸ σύνολο τῆς ζωῆς του. Ἀντιμετώπιζε μὲ δυσπιστία καὶ κατέγραφε τοὺς γάμους Ἑλλήνων μὲ ξένους, χωρὶς νὰ τοὺς ἀπορρίπτει ἐμφανῶς καὶ χωρὶς νὰ προβάλλει τὸ θρησκευτικὸ κριτήριον.¹⁶⁵ Μία ἀπὸ τὶς ἐντολὲς ποὺ ἔδινε στὴ διαθήκη του ἦταν νὰ μὴν παντρευθεῖ ἡ κόρη του ποτὲ ξένο.¹⁶⁶ Ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ἐπίσης ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἑλλάδα, δὲν ταξίδεψε ποτὲ ξανά στὴν Εὐρώπη. Οἱ γυναῖκες, ἐξάλλου, δὲν ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ τμῆμα τῶν συναναστροφῶν του, μὲ ἐξαίρεση τὶς συζύγους τῶν φίλων του. Στὸ ἀρχεῖο του, ἐκτὸς τῶν ἐπιστολῶν τῆς γυναίκας του, τῆς ὁποίας τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἦταν μέτριο,¹⁶⁷ δὲν ὑπάρχει οὔτε μία ἐπιστολὴ ἄλλης γυναίκας.

Ὁ Ραγκαβῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἦταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἓνας ἄνθρωπος «τοῦ κόσμου». Παντρεμένος ὁ ἴδιος μὲ ξένη, τὸ 1861 ἔστειλε ὑπόμνημα στὴν κυβέρνηση, ὅταν προωθοῦσε τὸν νόμο ποὺ ἔθετε θρησκευτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύναψη μικτῶν γάμων, ὑποχρεώνοντας τοὺς συζύγους διαφορετικῶν δογμάτων νὰ βαπτίζον τὰ τέκνα τους ὁρθόδοξα.¹⁶⁸ Στὸ ὑπόμνημα τόνιζε ὅτι ὁ νόμος ἦταν ἀντισυνταγματικὸς καὶ παραβίαζε τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνεξιθρησκίας, ἀφοῦ ἀπέδιδε «εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν πλεονεκτήματα ἃ ἀρνεῖται εἰς τὰς λοιπὰς, εἴτε διότι αὕτη εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα εἴτε διότι εἶναι ἡ τῆς πλειονοψηφίας».¹⁶⁹ Ὁ ἴδιος ὁ γάμος του μὲ τὴ διαμαρτυρόμενη Ἀγγλίδα Καρολίνα Σκὴν, ἡ ὁποία ἦταν ἤδη

KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 2. Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Κουμανούδη δὲν ἐπιτρέπει καμμία παρόμοια διαπίστωση.

164. Στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ σώζεται ἀναλυτικὴ ἐκτίμηση τῆς περιουσίας του τὸ 1881, ἡ ὁποία ὑπολογίζεται σὲ 200.000 περίπου δρχ. Βλ. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 5, ἀρ. 8. Ὁ Κουμανούδης στὴ διαθήκη του τὸ 1873 ἐκτιμᾷ τὴν κινητὴ περιουσία του σὲ 15.000 περ. δρχ., ἐνῶ ἡ ἀκίνητη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ σπίτι του στὴν Ἀθήνα καὶ κάποια ἀκίνητα στὴ Ζάκυνθο. Βλ. φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5. Στὸν κατάλογο τῶν ἐνόρκων τοῦ 1879 καταγράφεται μὲ ἀκίνητη περιουσία ἀξίας 30.000 δρχ. Βλ. Παράρτημα Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως 1879, ἀρ. 85.

165. Φάκ. 34 (1148), ἀρ. 126 καὶ φάκ. 36 (1150), ἀρ. 44.

166. Φάκ. 39 (1153), ἀρ. 5.

167. Ὁ γραφικὸς τῆς χαρακτῆρας καὶ οἱ ἀνορθογραφίες στὶς ἐπιστολὲς τῆς εἶναι ἐνδεικτικὲς γιὰ τὸ γεγονός.

168. Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Γ', σ. 78-79 καὶ Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Ἀλέξανδρος Πίζος Ραγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 68.

169. KEINE, Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 77.

ἐξ ἀγγιστείας συγγενῆς του, ἀφοῦ ὁ ἀδελφός της εἶχε παντρευτεῖ τὴν ἀδελφὴ τοῦ Παγκαβῆ, ἀποτέλεσε σκάνδαλο γιὰ τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνες τῆς ἐποχῆς.¹⁷⁰ Ὁ κοσμοπολιτισμὸς διαπνέει ὅλη τὴ ζωὴ τῆς οἰκογένειας. Ὁ Κλέων ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸν πατέρα του στὰ ἀγγλικά καὶ στὰ γαλλικά, γεγονὸς ποὺ μερικῶς μόνον ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ μητέρα του ἦταν Ἀγγλίδα, ἐνῶ εἶναι ἀξιοσημείωτη στὸ ἀρχεῖο του ἡ παρουσία γυναικῶν ἀλληλογράφων.¹⁷¹ Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ ἡ σχέση μαζί τους ἀπηχεῖ, ὅπωςδῆποτε, ἀντιλήψεις πιὸ προχωρημένες ἀπὸ αὐτὲς τῶν συγχρόνων του.¹⁷² Ὁ Παγκαβῆς θεωροῦσε ἐπίσης σωστὴ τὴ συμμετοχὴ καὶ τῶν γυναικῶν, ὡς ἡθοποιῶν, στὸ θεατρικὸ γίγνεσθαι.¹⁷³ Ἡ γυναίκα του, καλῆς κοινωνικῆς καταγωγῆς,¹⁷⁴ μὲ ἀρκετὰ ὑψηλὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο, «συνανεγίνωσκε» μὲ τὸν Παγκαβῆ,¹⁷⁵ ἐνῶ εἶχε μεταφράσει καὶ κάποια ἀπὸ τὰ κείμενά του στὴ μητρικὴ τῆς γλῶσσα.¹⁷⁶ Ἡ ζωὴ του, ἐξάλλου, χαρακτηρίζοταν ἀπὸ συχνότατες μετακινήσεις καὶ γνωριμία μὲ ξένους τόπους, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ Ἀμερικὴ, ὅπου ἐξοικειώθηκε μὲ νέα ἥθη. Θὰ προσθέταμε, τέλος, τὶς ταξικὲς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν ἐκπαίδευση —τὰ πρακτικὸν τύπου σχολεῖα κατὰ τὴ γνώμη του ταίριαζαν στὶς μεσαῖες τάξεις—, καθὼς καὶ τὴν ἀποστασιοποίησή του ἀπὸ τὶς κυρίαρχες κλασικιστικὲς ὡς πρὸς τὴν ἐκπαίδευση κατευθύνσεις τῆς ἐποχῆς.¹⁷⁷

Θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε, λοιπόν, ὅτι ὁ Παγκαβῆς ἐκφράζει μιὰ πιὸ ἐξευρωπαϊσμένη ἀστικὴ συμπεριφορὰ.¹⁷⁸ Ἦταν Φαναριώτης, ὅπως διακήρυσσε μὲ περηφάνεια καὶ ὁ ἴδιος καὶ ὁ πατέρας του,¹⁷⁹ προβάλλοντας μάλιστα τὴν ιδιότητα αὐτὴ σὲ βαθμὸ ποὺ ἔφθανε τὰ ὅρια τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς προκατάληψης.¹⁸⁰ Ἡ φαναριώτικη συνείδηση κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς ἀπο-

170. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 103-104.

171. Βλ. π.χ. τὴν προσωπικὴ ἀλληλογραφία στὸν φάκ. 3 τοῦ ἀρχείου του.

172. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 48, τ. Γ', σ. 313-314 καὶ. Βλ. ἐπίσης τὴ σχετικὴ παρατήρηση τοῦ Ἀλ. Πολίτη: «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός», ὁ.π., σ. 228.

173. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 48.

174. Βλ. τὴ βιογραφία της: F.M.F. Skene, «A noble life», *The Argosy*, January 1898, σ. 1-17.

175. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Β', σ. 281.

176. Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Παγκαβῆς*, ὁ.π., σ. 181, 203.

177. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 68, 232, 447.

178. Ὁ Ἀλ. Πολίτης ἔχει διατυπώσει τὴν ὑπόθεση ὅτι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ συμπεριφορὰ ἐνοχλοῦσε τοὺς συγχρόνους. Βλ. Αλέξης Πολίτης, «Ἐθνοκεντρισμὸς καὶ εὐρωπαϊσμός», ὁ.π., σ. 230.

179. Αλέξανδρος Ρ. Παγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. Α', σ. 9-12. Ὁ πατέρας του Ἰάκωβος Ρίζος Παγκαβῆς εἶχε ἐκδώσει τὸν διάλογο *Οἱ Φαναριῶται* τὸ 1843, ἔργο μὲ τὸ ὁποῖο ὑπερασπιζόταν αὐτὴν τὴν ἰδιαίτερα ἀντιπαθῆ γιὰ πολλοὺς ὁμάδα ἑτεροχθόνων. Βλ. Γ. Δανέζης, *Μιὰ Φαναριώτικη ἀπολογία τοῦ 1843*, *Μνημοσύνη* 13 (1995-1997) 41-66.

180. Αὐτὸ συνέβη π.χ. μὲ τὴν *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας* ποὺ συνέθεσε

γόνους τῆς οἰκογένειας.¹⁸¹ Αὐτὸν τὸν κοινωνικὸ προσδιορισμὸ ἐπικαλέστηκε σὲ κάποιες περιστάσεις καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος,¹⁸² τοῦ ὁποῖου οἱ ὑποστηρικτές, τὴν ἐποχὴ πού ἐπιχειροῦσε νὰ διοριστεῖ στὸ Πανεπιστήμιο, χαρακτηρίζονταν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους «φιλορθόδοξοι φαναριωτίσκοι»¹⁸³ καὶ ἐνεργοῦσαν ὡς ὁμάδα.¹⁸⁴

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ κοινωνικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῆς τῆς ὁμάδας τῶν ἐτεροχθόνων –τὸ μόνον ὁπωσδήποτε ἀντικειμενικὸ κοινὸ ἦταν ἡ κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή τῶν περισσοτέρων– ἔχουν διαπιστωθεῖ ὀρισμένα στοιχεῖα πού προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τῶν μελῶν τῆς, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὸ νεοελληνικὸ κράτος. Ἡ ὑπεροψία¹⁸⁵ καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ «ἰκανότητά ἐνταξῆς στὸ νέο τους περιβάλλον»,¹⁸⁶ καθὼς καὶ ἡ ἀλληλοπροστασία καὶ ἡ ἀλληλοὑποστήριξη τῶν μελῶν τῆς,¹⁸⁷ ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά. Ὁμάδα πού μισήθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐτερόχθονες,¹⁸⁸ λειτούργησε ὡς «ἐνδιάμεσος», ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ἐτερόχθονες, στὴ σχέση Ἑλλήνων-βυζαντινῶν ἐξουσίας, ἐξ αἰτίας τοῦ μορφωτικοῦ καὶ παιδευτικοῦ ἐπιπέδου, καθὼς

τὸ 1853-1856, ὅπου προέβαλλε ὑπερβολικὰ τὴ συμβολὴ τῶν Φαναριωτῶν γενικά, ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκογένειάς του εἰδικά. Βλ. Βενετία Ἀποστολίδου, *Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς ἱστορικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1992, σ. 63· Ἑλένη Κωβαίου, «Geschichte der neugriechischen Litteratur von A. R. Rhangabé und Daniel Sanders», ὁ.π., σ. 356.

181. Eugène Rizo Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Ἀθήνα 1904· Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς - Εὐγένιος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Recueil de documents concernant la famille Rizo-Rangabé*, Ἀθήνα 1932.

182. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος*, ὁ.π., σ. 117. Σὲ κάποιες περιστάσεις προέβαλλε τὴν πελοποννησιακὴ συνείδηση. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ.π., σ. 542.

183. Παρασκευᾶς Ματάλας, *Ἔθνος καὶ Ὁρθοδοξία. Οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ἐλλαδικὸ» στὸ βουλγαρικὸ σχίσμα*, Ἡράκλειο 2002, σ. 81-82.

184. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 480. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκομίζει κανεὶς ἐπίσης, διαβάζοντας τὶς ἐπιστολὲς τοῦ Σκ. Βυζαντίου πρὸς τὸν Ραγκαβῆ. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 205, 481. Βλ. ἐπίσης ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Βυζαντίου στὸ Ἀρχεῖο Ἀλ. Ρ. Ραγκαβῆ, φάκ. 40, ἀρ. 68, 107.

185. Ἀναφέρω τὸ παράδειγμα τοῦ Κ. Νέγρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1836 προβάλλει τὸν ἑαυτό του ὡς τὸν μοναδικὸ κατάλληλο γιὰ τὴ διδασκαλία τῶν φυσικομαθηματικῶν. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 79.

186. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 92.

187. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837*, Ἀθήνα 1987, σ. 198. Τὸ φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὸν χῶρο τοῦ νεοῖδρυμένου πανεπιστημίου, στὸν βαθμὸ πού συντρέχουν καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως εἶναι ἡ ἰδεολογικὴ ἢ πολιτικὴ συγγένεια καὶ οἱ προσωπικὲς σχέσεις. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 148-149.

188. Ἑλλή Σκοπετέα, *Τὸ «Πρότυπο Βασίλειο»*, ὁ.π., σ. 91-92. Ἡ συγγραφέας σημειώνει ὅτι τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὶς ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες. Ἐνα ἔμμετρο παράδειγμα εἶναι τὸ ἀνώνυμο λιβελλογράφημα πού κυκλοφόρησε τὸ 1843 μὲ τίτλο *Οἱ Βαναροὶ καὶ οἱ Φαναριῶται*. Βλ. ἐπίσης Βλάσιος Ι. Βαλτινός, *Πραγματεία περὶ τῶν φαναριωτῶν*, Ἀθήνα 1856.

καὶ τῆς γνώσης ξένων γλωσσῶν,¹⁸⁹ χωρὶς νὰ παρουσιάζει οὔτε πολιτικὴ οὔτε ἰδεολογικὴ ὁμοιογένεια. Ἐξ αἰτίας τῆς παιδείας ποὺ διέθεταν, ἦταν φυσικὸ ἡ ὁμάδα αὐτὴ, ὅπως καὶ οἱ ἑτερόχθονες γενικά, νὰ ἀποτελέσει τὴ βασικὴ δεξαμενὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλήσει τὸ ὑπὸ διαμόρφωσιν κράτος τὰ στελέχη τῆς δημόσιας διοίκησης. Ἀπὸ τοὺς πρώτους καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο, πάντως, ὁ σχετικὰ μεγαλύτερος ἀριθμὸς σὲ ἓνα σύνολο κυρίως ἑτεροχθόνων καταγόταν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ οἱ περισσότεροι ἀνῆκαν σὲ φαναριώτικες οἰκογένειες.¹⁹⁰

Στὶς περιγραφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς γίνεται σαφῶς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στοὺς Φαναριώτες καὶ στὶς ἄλλες κοινωνικὲς ὁμάδες. Ὁ Ἀμποὺ ἀντιδιαστέλλοντας τὴν «ἀστικὴ» οἰκογένεια τῆς Ἀθήνας, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀνασφάλεια γιὰ τὸ μέλλον, ἀπὸ τὴ φαναριώτικη, παρατηρεῖ: «Στοὺς Φαναριώτες, ἡ οἰκογένεια εἶναι σχεδὸν ὅ,τι εἶναι σὲ μᾶς. Ἡ γυναῖκα, σ' ὅλα ἴση μὲ τὸν ἄντρα της, ἐκτελεῖ μὲ χάρη τὰ καθήκοντα τῆς νοικοκυρᾶς. Τὰ παιδιὰ δείχνουν γιὰ τοὺς γονεῖς τοὺς ἕναν τρυφερό σεβασμό. Ἡ μητέρα φιλᾷ τὸν γιό της τὸ πρῶτ' καὶ τὸ βράδυ. Εἶναι ἀρκετὰ πλούσιοι γιὰ ν' ἀγαπιῶνται».¹⁹¹ Εἶναι προφανὲς ὅτι ἦσαν φορεῖς μιᾶς ὥριμης ἀστικῆς ἰδεολογίας καὶ συμπεριφορᾶς, χωρὶς νὰ διαθέτουν περιουσία σὲ πολλὲς περιπτώσεις, καὶ κινήθηκαν μὲ ἄνεση στὰ ὑψηλὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνίας, καλύπτοντας σὲ ἓνα βαθμὸ τὰ κενὰ ἐξουσίας στὸ νέο κράτος.

Αὐτὸς ὁ τύπος κοινωνικῆς συνείδησης ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλεῖ φθόνο καὶ ταυτοχρόνως μιμητικὴ διάθεση σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν ἦσαν ἐξοικειωμένοι μὲ τέτοιες συμπεριφορές:

*Αἱ τρυφεραὶ ψυχαί μας εἰς μεγίστην συγκίνησιν εὐρέθησαν, ὁ σπινθὴρ τῆς ζηλοτυπίας ἐρρίφθη ἐν ταῖς καρδίαις μας, διότι τάχα οἱ νέοι οἱ ἐρχόμενοι ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἄλλοθεν ἐγένοντο ἀμέσως ἀγαπητοὶ παρὰ τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν Κομῆτων καὶ Βαρῶνων τοῦ Μονάρχου, ἡμεῖς δὲ παρηγκω-
νιζόμεθα, υἱοὶ τῶν ἡρώων τοῦ Ἀγῶνος! Ἐπειδὴ ἄρα γε ἐφέραμεν τὴν φουστὰ-
νέλλα καὶ τὸ σελάχι, οἱ Φαναριῶται δὲ ἔφερον τὴν βελάδα καὶ τὸν ὑψηλὸν πῖλον
καὶ ὁμῖλουν γαλλιστί; ἀμέσως ὁ σπόρος τῆς διχονοίας ἐσπάρη καὶ ἐφύτρωσε.
Καὶ ἐνῶ ἐξ ἑνός, οἱ ἐκτὸς τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος ἐγένοντο μισητοί, πρὸ πάντων
οἱ Φαναριῶται, ἐξάλλου ἐρρίφθημεν ὅλοι εἰς τὴν ἀπομίμησιν αὐτῶν».¹⁹²*

189. Ν. Α. Λιδωρίκης, *Σελίδες τινὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Βασιλέως Ὁθωνος*, Ἀθήνα 1898, σ. 87.

190. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο καὶ φοιτητὲς στὴν Ἑλλάδα*, ὅ.π., σ. 148.

191. Ἐντμόντ Ἀμπού, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Ὁθωνος*, ὅ.π., σ. 133-134. Διακρίνει τέσσερις τύπους οἰκογένειας στὴν Ἑλλάδα, τὴν «ἀστικὴ» στὴν Ἀθήνα, τὴ «φαναριώτικη», τὴν «ἀγρο-
τικὴ» καὶ τὴν «οἰκογένεια τῶν παληκαριῶν». Ἡ διάκριση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὶς μετα-
γενέστερες περιγραφὲς τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Βλ. Ἐπαμ. Κ. Στασινόπουλος, *Ἡ Ἀθήνα
τοῦ περασμένου αἰῶνα (1830-1900)*, Ἀθήνα 1963, σ. 47-51.

192. Ν. Α. Λιδωρίκης, ὅ.π., σ. 89.

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1880, ὅταν εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐπιτυγχάνεται ἡ ὁμοιογένεια στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Ροῦδης σημειώνοντας τὴ «λεπτότητα τῆς ἀνατροφῆς» τῶν γυναικῶν αὐτῆς τῆς ομάδας παρατηροῦσε μὲ συμπάθεια ὅτι «ἄλλοτε αἱ κυρίαι αὐταὶ ἐπαιρόμεναι ἐπὶ τῇ πανθομολογουμένη αὐτῶν ἕξει τοῦ κόσμου καὶ ζητοῦσαι ὡς ἐκ τούτου νὰ ἀπαρτίσωσι διακεκριμένην τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐν τῷ τόπῳ τάξιν, ἐκίνουν δικαίως τὸ μῖσος πάσης μὴ ἀνηκούσης εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν, ἀλλ' ἀπὸ πολλοῦ εὐτυχῶς νοήσασαι τὸ ἄδικον καὶ παράλογον τοῦ σκοποῦ των κατέστησαν ἀγαπηταὶ εἰς πάντα ἀναγνωρίζοντα τὰς οἰκογενειακὰς τῶν πλείστων παραδόσεις καὶ τὴν εὐγένειαν τοῦ ἥθους αὐτῶν».¹⁹³

Ὁ Κουμανοῦδης δὲν συμπαθοῦσε τοὺς Φαναριῶτες καὶ εἶχε συνείδηση τῆς κοινωνικῆς τους δύναμης· τὸ σχόλιο ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸν Κ. Σχινᾶ μὲ ἀφορμὴ τὴν τοποθέτησή του στὴν πρεσβεία τοῦ Μονάρχου εἶναι χαρακτηριστικό: «Κακὸς ὁ εἰς πρέσβυν ἐν Μονάχῳ τοῦ [Κ.] Σχινᾶ διορισμὸς καὶ διότι [...] δίδεται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως ὑπόθαλψις τοῦ παντοτεινοῦ πάθους τῶν τοῦ Φαναρίου, δηλ. τῆς ἐπιδείξεως τῆς ματαίας».¹⁹⁴ Νύξεις ἐναντίον τῶν Φαναριωτῶν βρίσκουμε καὶ στὴν κριτικὴ του γιὰ τὸ ἔργο *Κωνσταντινούπολις* τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου τὸ 1852,¹⁹⁵ στὶς ὁποῖες ἀπάντησε, ἐνοχλημένος, ὁ συγγραφέας: «οὐδέποτε οὗτος θέλει μεταπεισθῇ νὰ νομίζῃ ἡβηδὸν ἀπαγχονιστέους, μόνον διότι ἔτυχε νὰ ἦναι καὶ ὀνομάζωνται Φαναριῶται».¹⁹⁶ Ἡ ἀντιπάθεια αὐτὴ ὑποδηλώνει μὲ ἀσφάλεια, τουλάχιστον ἓνα γεγονός· ὁ Κουμανοῦδης ἐνέτασσε τὸν ἑαυτὸ του σὲ μιὰν ἄλλή κοινωνικὴ κατηγορία ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες.

Ἐχομε ἐνδείξεις ὅτι δὲν αἰσθάνθηκε ποτὲ ἀπολύτως ἐνσωματωμένος στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Ἐκτὸς τοῦ πρώτου καιροῦ ποὺ ἦταν φυσικὸ νὰ αἰσθάνεται ξένος,¹⁹⁷ ἓνα αἶσθημα ἀπομόνωσης ἢ πικρίας διακρίνουμε καὶ ἀργότερα, μὲ ποικίλες ἀφορμές. Αὐτὴν τὴν ἐντύπωση ἀποκόμισε, ὅταν ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἱδρυση ἑταιρείας «πρὸς σύστασιν μουσείου» τὸ 1858 ἀπέτυχε, γιὰτὶ «ἱεροκρυφίως [...] ἀνέστησεν ὁ ὑπουργὸς τὴν ἀρχαιολ. Ἑταιρίαν διὰ Βασιλ. διατάγματος, ἵνα διαφύγῃ τὴν ἀνάγκην νὰ ἐγκρίνῃ τὴν ἡμετέραν αἵτησιν».¹⁹⁸ Μία

193. Ἄλκης Ἀγγέλου (ἐπιμ.), *Ἄπαντα Ἐμ. Ροῦδης*, τ. Γ', ὁ.π., σ. 164. Οἱ ἡρωῖδες τῶν μυθιστορημάτων τῆς περιόδου ὡς τὸ 1880, τῶν ὁποίων συγγραφεῖς εἶναι κυρίως Φαναριῶτες, εἶναι ἀστές, εὐκατάστατοι καὶ μελετοῦν ἀρχαῖα καὶ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα. Βλ. Ἔρη Σταυροπούλου, ««Στολισμένη μὲ γράμματα» (Ἡ εἰκόνα τῆς μορφωμένης Ἑλληνίδας στὴ λογοτεχνία τοῦ 19ου αἰῶνα)», *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου ἀφιερωμένου στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἀθήνα 1995, σ. 423. Προφανῶς ἡ εἰκόνα προέρχεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον τῶν συγγραφέων.

194. Φάκ. 27 (1141), ἀρ. 8.

195. *Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφὴ τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως*, Ἀθήνα 1851. Ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κουμανοῦδης δημοσιεύθηκε στὴ *Μνημοσύνη* Α' (1852) 37-40. Ἡ ἀναφερόμενη νύξη στὴ σ. 39.

196. *Μνημοσύνη* Α' (1852) 83.

197. *Ἡμερολόγιον Στεφάνου Α. Κουμανοῦδης 1845-1867*, ὁ.π., σ. 34, 64-65.

198. Βλ. παραπάνω, σ. 173.

άλλη άφορμή ήταν ή συζήτηση για την ίδρυση Ακαδημίας τὸ 1867, ὅποτε παρατηροῦσε: «Ἴδου τί θὰ εἶπῃ νὰ εἶσαι Κουμανούδης, καὶ τί ἄλλο θὰ εἶπῃ νὰ εἶσαι Βλάχος καὶ Βερναρδάκης. Ἐκεῖνοι ἀγαπητοὶ καὶ δι' αὐτοὺς ἀνοικτὸν τὸ ταμεῖον, ἐσὺ μισητός». ¹⁹⁹ Σὲ μεγάλη ἡλικία, σχολιάζοντας τὴ μείωση τῶν ἐπισκεπτῶν τὴν ἡμέρα τῆς ὀνομαστικῆς τοῦ ἑορτῆς τὸ 1883 σημείωνε:

On pourrait expliquer la froideur des Atheniens envers une personne, par ce que je ne cultive aussi l'amitié de beaucoup de personnes. Mais la chose revient au même. Moi je ne veux rien gagner en sollicitant d'autres. Eux ne s'empressent aussi de me visiter, parce qu'ils n'espèrent rien de moi; car je n'ai en vue que le bien de l'état. Decidément je n'ai pas gagné depuis quelques ans dans l'opinion et l'estime public, mais au contraire j'ai perdu. ²⁰⁰

Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ παρατήρηση γίνεται τὸ 1871 στὸν πρόλογο τοῦ ἔργου τοῦ Ἀττικῆς Ἐπιγραφὰι Ἐπιτύμβιοι:

Ἐγὼ δὲ ἰδιαίτατα ἤθελα διὰ τοῦ βιβλίου μου τούτου κἀνένα ἐγχώριον νέον, ἐκ πατρὸς καὶ μητρὸς Ἀθηναῖον νὰ κερδήσω διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν σπουδὴν, ἀφοῦ ὁ Πιπτάκης ἀπέθανε, καὶ νὰ τὸν κάμω νὰ ἀγαπήσῃ τὰ πάτρια, χειραγωγῶν αὐτὸν εἰς τὰ εὐκόλα πρῶτον. Διὰ τί δὲ τοῦτο ἰδιαίτατα ἐπιθυμῶ; Διότι φρονῶ, ὅτι μόνον οἱ ἐγχώριοι καὶ δυνάμενοι πολὺν χρόνον νὰ καταγίνωνται περὶ τὰ μνημεῖα, ἐκ παιδὸς ἀρξάμενοι, δύνανται νὰ κατορθώσωσι πολλὰ, εἰσχωροῦντες ἔνεκα τῶν συγγενικῶν καὶ ἄλλων σχέσεων τῶν εὐκόλως εἰς πλείστας οἰκίας, αὐλάς, ὑπόγεια, περιβόλια, ἱπποστάσια, ἐλαιοτριβεῖα, μύλους, ἐρημοκκλήσια κτλ. κτλ. ὅπου τόσα κρύπτονται κειμήλια τῆς παλαιᾶς ἡμῶν δόξης. Καὶ ἐγὼ μὲν, 26 ἔτη ἐν Ἀθήναις κατοικῶν, εἰς πολλὰ τοιαῦτα μέρη προσεπάθουν νὰ εἰσχωρῶ, ἀλλὰ ὡς ξένος δυσωπούμενος δὲν ἐπετύγγανον πάντοτε. Θέλω, λοιπόν, ὅ,τι ἐγὼ δὲν ἠδυνήθην ἱκανῶς, ἄλλος νὰ καταφθάσῃ κάλλιον. ²⁰¹

Ὁ Κουμανούδης ἐκφράζει μιὰ διαπίστωση ποὺ ἀντανακλᾷ μιὰ πραγματικὴ κατάσταση, ἡ ὁποία ἀφορᾷ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἐτερόχθονες. Ἐνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν *Στράτη Καλοπύχειρο* ²⁰² εἶναι διαφωτιστικό. Ὁ Στράτης συναντᾷ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια ἕναν Ἡπειρώτη ἔμπορο, ὁ ὁποῖος ἀφηγεῖται τὴν ἱστορία του, λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ὁδησσό. Κεντρικὸ θέμα τῆς ἐνότητας εἶναι ὁ «κοσμοπολιτισμὸς» καὶ πρωταγωνιστὴς τῆς ἱστορίας εἶναι ὁ Ἡπειρώτης Ἀνδρέας Κονδύλης, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ἐξ αἰτίας

199. Σοφία Ματθαίου, Στέφανος Α. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 174.

200. Στὸ ἴδιο, σ. 199.

201. Στέφανος Α. Κουμανούδης, Ἀττικῆς ἐπιγραφὰι ἐπιτύμβιοι, Ἀθήνα 1871, Προλεγόμενα, σ. ε'.

202. Σ. Α. Κουμανούδης, Στράτης Καλοπύχειρος, Ἀθήνα 1901, σ. 260-272. Τὸ ἀπόσπασμα ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔργου.

του Ἀλῆ Πασᾶ, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ἀναζητήσει καλύτερη ζωή. Ἀφοῦ πλούτισε ὡς ἔμπορος στὴ Βεσσαραβία, στὴν Τρανσυλβανία καὶ στὴ Μολδαβία, ἀποφάσισε μετὰ ἀπὸ ἐννέα χρόνια νὰ ἔρθει στὴν Ἑλλάδα καὶ «ὡς ἔχων φίλους Φαναριώτας δυνατούς» εἶχε τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἀποκτήσει «θέσιν ὑψηλὴν τινα πολιτικὴν». Παρὰ τὶς σχέσεις πού καλλιέργησε μὲ διπλωμάτες, μὲ πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι τὸν κολάκευαν μὲ αἵσθημα κατωτερότητος, καὶ παρὰ τοὺς χοροὺς πού παρέθετε καὶ τὴν πολυτέλεια, μὲ τὴν ὁποία ζοῦσε, «πλὴν πράγματι τιμὴν τινα καὶ κοινωνίας θέσιν δὲν κατέλαβον σημαντικὴν, ἀλλ' ἤμην ὡς τις ἄχρηστος τροχὸς ἀμάξης πέμπτος». Ἔτσι ἄλλαξε στάση, ἄρχισε νὰ ἀπασχολεῖται μόνο μὲ τὴν αὔξηση τοῦ πλούτου του, ἀγόραζε κτήματα καὶ τόκιζε χρήματα καί, φοβούμενος ἐπὶ πλέον τὶς «δημοκρατικὲς» ιδέες πού εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσονται στὴν Ἑλλάδα, ἀποφάσισε νὰ τὴν ἐγκαταλείψει καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ὁδησσό, ὅπου ὅλα τὰ ἀγαθὰ ἦσαν ἄφθονα, ἀνέσεις, διασκεδάσεις, θέατρο κτλ., ἀκολουθώντας τὴν ἀρχὴ τοῦ «κοσμοπολίτη»: «τῷ εὐτυχοῦντι πᾶσα γῆ πατρίς». Στὴ συζήτηση ὁ Στράτης τὸν ὁδηγεῖ νὰ ὁμολογήσει ὅτι «τὴν Ἑλλάδα μας συλλογισμένος τὴν ἀφήνω», ἱκανοποιώντας ἔτσι τὸν συνομιλητὴ του. Βασικὴ ἔγνοια τοῦ συγγραφέα ἦταν ἡ ἐθνικὴ συνείδηση τοῦ Ἡπειρώτη, ἡ διαμόρφωση μιᾶς ἐνιαίας καὶ ὁμοιογενοῦς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.²⁰³ Ἡ δυσκολία τῆς ἐνσωμάτωσης πού περιέγραφε, δὲν ἀποτελοῦσε δημιουργημὰ τῆς φαντασίας του, ἀλλὰ μιὰ πραγματικότητα, ἡ ὁποία δὲν εἶχε μόνο γεωγραφικὴ-τοπικὴ διάσταση, ἀλλὰ καὶ κοινωνική.

Ἡ ἐντύπωση πού ἀποκομίζει κανεὶς ἀπὸ ὅλες τὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις εἶναι ὅτι ἡ πραγματικότητα αὐτὴ ἀφοροῦσε καὶ τὸν ἴδιο. Παρὰ τὸ κύρος καὶ τὸν σεβασμὸ πού κέρδισε στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὁ Κουμανούδης δὲν ἀπέκτησε ποτὲ μεγάλη κοινωνικὴ δύναμη. Συνδέεται ἄραγε αὐτὸ τὸ γεγονὸς μὲ τὴν «ἀσθένεια» πού περιγράψαμε παραπάνω; Ὁ φόβος νὰ ἐκφράσει τὶς θρησκευτικὲς του πεποιθήσεις πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ μόνο στὸν χαρακτήρα του, δεδομένου ὅτι γνῶριζε πὼς οἱ ἀπόψεις του θὰ ἐνοχλοῦσαν, ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας τῆς ἐποχῆς;

Ἄν παραβάλλει κανεὶς τὴν περίπτωση τοῦ Κουμανούδη μὲ αὐτὴν τοῦ Κλέωνος Ραγκαβῆ, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε στὸν ποιητικὸ διαγωνισμὸ ἓνα ἀπολύτως ἀντιχριστιανικὸ κείμενο, τὸν *Τουλιανὸ τὸν Παραβάτη*, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποφύγει τὸν πειρασμὸ νὰ ὑποθέσει ὅτι ὁ γιὸς Ραγκαβῆς, ἐκτὸς τοῦ θάρρους πού τὸν χαρακτήριζε, ἐξ αἰτίας τῆς φιλελεύθερης ἀνατροφῆς του, γνῶριζε κατὰ βάθος ὅτι δὲν κινδύνευε ἡ σταδιοδρομία του. Ὁ ἴδιος ὁ Κουμανούδης μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: «μόλις τὸ Ὑπουργεῖον τὸν ἔσωσεν ἀπὸ καταδίκης

203. Στὸν *Στράτη* ὁ Κουμανούδης δὲν ἐκφράζει ἀπλῶς τὶς φιλοσοφικὲς του ἀντιλήψεις, ἀλλὰ συμπυκνώνει σὲ στίχους τὸ ὅραμά του γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὡς κράτος καὶ ὡς κοινωνία. Ἔτσι ἐρμηνεύεται ἡ μεγάλη ἀγάπη πού ἔτρεφε γιὰ τὸ δημιουργημὰ του.

ἐκκλησιαστικῆς καὶ τὸν διετήρησεν εἰς τὴν θέσιν του τὴν πολιτικὴν.²⁰⁴

Ἕνας νέου τύπου ἐπιχειρηματίας, ἑτερόχθων καὶ αὐτός, νεώτερος τοῦ Κουμανούδη, καὶ μὲ πολὺ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπιφάνεια, ὁ Ἀνδρέας Συγγρός, παρατηροῦσε ὅτι ὑπῆρχαν κοινωνικὰ «στεγανὰ» στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία. Περιγράφοντας τὰ «σαλόνια» στὴν Ἀθήνα τὸ 1868, διαπίστωνε ὅτι τὰ «φαναριώτικα» εἶχαν κάποιες ἰδιαιτερότητες:

Ὑπῆρχε τότε καὶ ἄλλη κατηγορία «σαλονιῶν» ἐν Ἀθήναις ἢ τῶν «Φαναριωτικῶν» τὰ ὁποῖα ἦσαν τὰ πλεῖστα ἀνοικτὰ ἐναλλάξ σχεδὸν καθ' ἐσπέραν, ἀλλ' εἰς αὐτὰ ὑπῆρχε τι δῆθεν ἀριστοκρατικόν, διότι δὲν ἐσυχνάζοντο συνήθως εἰμὴ ἀπὸ Φαναριώτας καὶ ἀπὸ διπλωμάτας ξένους καὶ ἀπὸ ὠρισμένον ἀριθμὸν ἐγγχωρίων. Ἦσαν προσιτὰ καὶ εἰς τοὺς διακεκριμένους ἔξωθεν ὁμογενεῖς, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προκειμένου συνέβαινε τὸ παράδοξον, τοῦ νὰ μὴ ἀρέσκωνται ἀμοιβαίως οἱ δύο κύκλοι, ὁ τῶν καθαρῶς ἐγγχωρίων δηλαδὴ καὶ ὁ τῶν Φαναριωτῶν εἰς σχέσεις μετ' ἐκείνου, ὅστις ἐπεθύμει νὰ σχετίζεται μετ' ἀμφοτέρων.²⁰⁵

Τὸ 1873 σημείωνε, ἀπογοητευμένος, «ὅτι οἱ ὁμογενεῖς δὲν εἶχον ρίζας εἰς τὸν τόπον καί, μ' ὅλα τὰ ὑλικά καὶ ἠθικά των ἀκόμη μέσα, ἔχουν ἀνάγκη τῆς σκέπης καὶ προστασίας τῶν ἐγγχωρίων».²⁰⁶ Εἶτε ἐνστερνισθοῦμε τὴν εὐλογία ἐρμηνεία ὅτι τὸ στοιχεῖο ποὺ ἐνοχλοῦσε ἦταν ἡ νέα ἐπιχειρηματικὴ νοοτροπία,²⁰⁷ εἶτε ὅχι, οἱ ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ Συγγροῦ ἀποκαλύπτουν μιὰ ἀθηναϊκὴ κοινωνία ρευστὴ ἀκόμη καὶ χωρὶς ὁμοιογένεια. Συνυπάρχουν πολλῶν τύπων κοινωνικὲς συνειδήσεις, τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωση συνδέεται καὶ μὲ τὸν τρόπο ἐνσωμάτωσης τῶν νεοφερμένων.

Ἕνας ἄλλος ἑτερόχθων, ὁ καθηγητὴς τῆς ἱατρικῆς Ἀλέξιος Πάλλης, χρησιμοποίησε ὡς βασικὸ μέσο, γιὰ νὰ ἐνσωματωθεῖ, τὸν πλοῦτο ποὺ ἀπέκτησε ὡς γιατρός. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ, «ἡ θέση του ὡς καθηγητῆ καὶ οἱ ἐπαφές του ὡς γιατροῦ μὲ ἐκπροσώπους τῶν ἡγετικῶν ὁμάδων ἐνέταξαν τὴν οἰκογένεια σ' ἓνα περιβάλλον ποὺ ἡγείρε ἀπαιτήσεις ὡς προϋπόθεση ἀποδοχῆς, ἀπαιτήσεις στὶς ὁποῖες ὁ Πάλλης ἀνταποκρίθηκε δαπανώντας μεγάλα ποσὰ γιὰ τὴν ἐνδυση, τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν καὶ τὸν οἰκιακὸ ἐξοπλισμό».²⁰⁸

204. Μαριλίζα Μητσοῦ, *Στεφάνου Α. Κουμανούδη, Στράτης Καλοπίνχειρος*, ὁ.π., τ. Β', σ. 221.

205. Ἄλκης Ἀγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (ἐπιμ.), *Ἀνδρέα Συγγροῦ Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα 1998, τ. Β', σ. 132.

206. *Στὸ ἴδιο*, τ. Γ', σ. 80.

207. Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Ἐθνικοὶ εὐεργέτες: τὰ πρότυπα καὶ ἡ ἱστορία τους. Ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς Ζωσιμᾶ στὸν Ἀνδρέα Συγγρό», *Μνήμη Ἄλκη Ἀγγέλου. Τὰ ἀφθονα σχήματα τοῦ παρελθόντος. Ζητήσεις τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Πρακτικὰ Γ' Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης*, Τμῆμα Φιλολογίας ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 401-412.

208. Χρήστος Λοῦκος, «Ἐπίπεδο ζωῆς ἐνὸς καθηγητῆ Πανεπιστημίου στὰ μέσα τοῦ

“Ένας βέβαιος τρόπος ένταξης στὰ ήγετικά στρώματα καί, κατὰ συνέπεια, καλύτερης ένσωμάτωσης ήταν ή ένασχόληση με τήν πολιτική.²⁰⁹ ‘Ο Συγγρός τὸ 1872, άκουγε με έκπληξη άπό τόν Τρικούπη ότι «έν ‘Ελλάδι χωρίς νά πολιτεύηται τις ούδέν δύναται νά πράξη, με όσσην καί άν έχη καλήν θέλησιν»,²¹⁰ ένω ό Ροΐδης χαρακτηρίζε «έξαιρετικήν καί εἰς τήν οἰκουμένην μοναδικήν» τή σημασία τῆς πολιτικῆς «παρ’ ήμῖν».²¹¹

Στήν περίπτωση τοῦ Ραγκαβῆ πρέπει νά λάβουμε ύπ’ όψιν ότι έγκαταστάθηκε νωρίς στήν ‘Ελλάδα, επί Καποδίστρια, γεγονός πού τόν βοήθησε νά έδραιώσει τήν παρουσία του εύκολότερα. ‘Η κοινωνική δύναμη, ώστόσο, πού έξ άρχῆς διέθετε όφειλόταν σέ μεγάλο βαθμό στήν κοινωνική καταγωγή του. ‘Ο Κουμανούδης δέν εἶχε νά έπιδείξει τέτοιες καταβολές· καταγόταν άπό τήν ‘Αδριανούπολη καί εἶχε μεγαλώσει στὸ Βελιγράδι, σέ ένα περιφερειακό δηλαδή παροικιακό κέντρο. ‘Η έλληνική παροικία εκεί άρχισε νά αναπτύσσεται κατὰ τις πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ένω ή οἰκογένεια Κουμανούδη πρέπει νά ήταν άπό τις πρώτες πού τή συγκρότησαν.²¹² ‘Ασχολούμενος με έμπορικές δραστηριότητες, ό πατέρας του ‘Αθανάσιος έδωσε νωρίς τή σκυτάλη στὸν γιό του ‘Ιωάννη, ό όποῖος άποτέλεσε έναν άπό τούς έξέχοντες οἰκονομικούς παράγοντες τῆς νέας Σερβίας με ύψηλοῦ έπιπέδου πολιτικές διασυνδέσεις.²¹³ ‘Η εύρύτερη οἰκογένεια με άλλα λόγια δέν εἶχε νά επικαλεστεῖ τόσο ένα ένδοξο παρελθόν, όσο μιὰ έπιτυχημένη οἰκονομική δραστηριότητα στὸ παρόν, αλλά στή Σερβία.

‘Ο κλάδος τῆς οἰκογένειας στήν ‘Αθήνα δέν δημιούργησε μεγάλη περιουσία οὔτε άναμείχθηκε στήν πολιτική, σταδιοδρομία πού ό Κουμανούδης άπέφυγε

19ου αἰώνα: ‘Αλέξιος Πάλλης», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου Πανεπιστήμιο: ‘Ιδεολογία καί Παιδεία. ‘Ιστορική διάσταση καί προοπτικές*, τ. Α’, ‘Αθήνα 1989, σ. 136. ‘Ο Πάλλης (γεν. 1809) ήταν ‘Ηπειρώτης, εἶχε σπουδάσει στήν ‘Ιόνιο ‘Ακαδημία καί στήν Πίζα, καί έγκαταστάθηκε στήν ‘Ελλάδα τὸ 1832. Βλ. ό.π., σ. 121.

209. Τὸ παράδειγμα τῶν Πατρινῶν γαιοκτημόνων πού «έπιβίωσαν» κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο εἶναι ένδεικτικό. Βλ. Νίκος Α. Μπακουνάκης, «Οἱ άστικές όψεις τῆς πολιτικῆς συμπεριφορᾶς. Τὸ άνώτερο κοινωνικό στρῶμα τῆς Πάτρας καί οἱ σχέσεις του με τούς μηχανισμούς έξουσίας (19ος αἰώνας)», *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου ‘Ιστορίας. Νεοελληνική Πόλη. ‘Οθωμανικὲς κληρονομιὲς καί έλληνικό κράτος*, τ. Β’, ‘Αθήνα 1985, σ. 341-357. Βλ. επίσης Χρήστος Λυριντζῆς, *Τὸ τέλος τῶν «τζακιῶν» (κοινωνία καί πολιτική στήν ‘Αχαΐα τοῦ 19ου αἰ.)*, ‘Αθήνα 1991.

210. ‘Αλκης ‘Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (έπιμ.), *‘Ανδρέα Συγγροῦ ‘Απομνημονεύματα*, ό.π., τ. Γ’, σ. 23.

211. ‘Αλκης ‘Αγγέλου (έπιμ.), *‘Απαντα ‘Εμ. Ροΐδη*, ό.π., τ. Ε’, σ. 178.

212. Για τήν παροικία καί για τήν οἰκογένεια Κουμανούδη βλ. Ioannis A. Papadrianos, «Serbian epitaphs of Greeks from Belgrade (XIXth-XXth century)», *Balkan Studies* 21 (1980) 117-131· ‘Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οἱ ‘Ελληνες άπόδημοι στίς γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ός αἰ.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 44-47, 68, 92, 122-123, 141.

213. Σοφία Ματθαίου, *Στέφανος Α. Κουμανούδης*, ό.π., σ. 24.

καὶ ἀντιμετώπιζε μᾶλλον ἀπαξιώτικα.²¹⁴ Ὡς «δημόσιος ἄνδρας», συνέδεσε τὴ ζωὴ του μὲ δύο φορεῖς-θεσμούς, τὸ Πανεπιστήμιο καὶ τὴν ΑΕ, οἱ ὅποιοι δὲν ἀποδείχθηκαν ἱκανοὶ νὰ τοῦ προσδώσουν κοινωνικὴ δύναμη. Ἀντιθέτως, ἡ θέση του στὴν Ἑταιρεία εἶναι συνυφασμένη μὲ συγκρούσεις ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία, στὸν βαθμὸ ποὺ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων ἔθιγε ἰδιωτικὰ συμφέροντα.²¹⁵

Ἡ συγκριτικὴ προσέγγιση τῶν δύο λογίων ἀποκαλύπτει πλευρὲς τῆς σκέψης καὶ τῆς ζωῆς τους, ποὺ θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον νὰ παραβληθοῦν μὲ ἄλλες προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς τους, τὶς ὁποῖες ἔχουμε συνηθίσει νὰ ἐντάσσουμε εὐκόλα σὲ ομάδες, ἀποκλειστικὰ βάσει τοῦ σχήματος ποὺ ἔχει διαγραφεῖ γιὰ τὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ πολυπλοκότητα τῶν πολιτικοῖδεολογικῶν ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες σφραγίζονται ἄλλοτε ἀπὸ πνευματικὰ δάνεια καὶ ἄλλοτε ἀπὸ πρωτοτυπία, καθὼς καὶ οἱ μεταβολές στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου καὶ οἱ ἀντιφάσεις ποὺ συχνὰ παρατηροῦμε, ὑποδεικνύουν καὶ ἄλλου τύπου διακρίσεις. Ἡ ἀνομοιογένεια τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας τῶν πρώτων δεκαετιῶν τῆς ζωῆς της, ὡς πρωτεύουσας τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἀποτελεῖ ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον πεδίο μελέτης, ποὺ ἀναδεικνύει καὶ κοινωνικὲς διακρίσεις, γιὰ τὴν πρόσωπα ποὺ συγκρότησαν τὴν πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ ἡγεσία τῆς ἐποχῆς δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα ἐνιαῖο σύνολο· ἐκπροσωποῦσαν ποικίλες γεωγραφικὲς καὶ κοινωνικὲς προελεύσεις καὶ εἶχαν συγκροτήσῃ τὴν παιδεία τους σὲ ποικίλα περιβάλλοντα, ἐνῶ ἡ πορεία τῆς ἐνσωμάτωσής τους συνιστᾷ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο.

214. Στὸ ἴδιο, σ. 105. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῶν ἀδελφῶν Σίμου. Ὁ ἓνας, ὁ Εὐστάθιος, ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ καὶ κατέκτησε μιὰ ἀνώτερη θέση στὴν κοινωνία, ἐνῶ ὁ ἄλλος ὁ Σίμος, ὁ ὅποιος ἦταν καὶ ὁ στενότερος φίλος τοῦ Κουμανούδη, περιορίσθηκε στὴ θέση του στὸ Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο. Βλ. Α. Ι. Κλάδος, *Ἐπετηρὶς τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1937, σ. 108· Κ. Ἀθ. Διαμάντης, «Σῖμος Ἀγγ. Σῖμος», *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία* 2 (1953) 909-917. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν δύο ἀδελφῶν βλ. ἐπίσης Ἀλέξης Πολίτης, *Ἡ μετάφραση τῆς Κορίνθας* στὰ 1835. Ἡ ὥρα τῆς πεζογραφίας, Νάσος Βαγενᾶς (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὸν Λέανδρο στὸν Λουκῆ Λάρα*, ὅ.π., σ. 207-209.

215. Ἡ «πραγματικὴ» διάσπαση τῆς ΑΕ δὲν λαμβάνεται συνήθως ὑπ' ὄψιν, καθὼς ὑπερισχρεῖ πάντα στὶς σχετικὲς ἀναλύσεις ἡ ἰδεολογικὴ.

S U M M A R Y

Sofia Matthaïou, *Stephanos A. Koumanoudes – Alexander Rizos Rangabes.
A Comparative approach*

Two of the most eminent 19th century men of letters, Stephanos A. Koumanoudes (1818-1899) and Alexander Rizos Rangabes (1809-1892), determined the fortunes of the Archaeological Society. They were among the first Greeks who contributed in a scholarly fashion to the field of archaeology and became University Professors, Rangabes of Archaeology (1844-1867) and Koumanoudes of Latin Philology (1845-1866) respectively.

The subject of the study is the presentation of the different conceptions of the two scholars and their different social consciousness. In spite of their general similarity in matters of ideology- they were both lovers of antiquity and did not accept Paparregopoulos' view of historical continuity – and in matters of political convictions – they were both representing political moderation and were supporters of constitutional monarchy- nevertheless they had a different philosophy on how to set priorities with respect to the establishment of institutions of the newly founded Greek State. The mission statement that they attributed to the Archaeological Society, their opposing views in the discussion for the establishment of an Academy in Greece and on the construction of a theatrical stage, are examples reflecting their different philosophy. Another interesting difference that arises from the comparative approach is the social one. The two *heterochthon* scholars – Rangabes moved permanently to Greece in 1829 and Koumanoudes in 1845- did not integrate with the same degree of smoothness in the Athenian Society because of their different social origins.

The proposed study aims at showing the significance of such differences and distinctions beyond the political- ideological level which shed light and are crucial for enhancing our understanding of 19th century Greece.